

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 13/14

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 16/17

Kyiv
UKRAINIAN WRITER PUBLISHERS
2009

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 13/14

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 16/17

Київ
УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
2009

У томі “Українського археографічного щорічника” (вип. 13/14) друкуються статті з історії України, що охоплюють дослідницькі проблеми за період від IX–X ст. до епохи середини XX ст., а також розвідки зі спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін: археографії, джерелознавства, сфрагістики, картографії і бібліотекознавства. Чимало місця у збірнику відведено публікації джерел з архівів та бібліотечних фондів України, Росії, Польщі та приватних рукописних зібрань. Публікуються актові матеріали XVI–XVII ст., листи до царя Олексія Михайловича за 1656 р., документи Івана Виговського, а також офіційна документація Речі Посполитої та Російської імперії XVII–XVIII ст. Велике місце у цій рубриці посідає листування XX ст. між громадськими та державними діячами, науковцями, серед яких такі фігури, як М. Грушевський, В. Липинський, О. Волянський, О. Прицак та інші. Особливе значення має публікація короткого спогаду І. Бутича про О. Мацюка. Завершується том рецензіями, дослідницькими нотатками, поданими у рубриці “Miscellanea”, і некрологами, деякі з яких написано авторами у вигляді розлогих біографічних статей.

Для науковців, викладачів історії, вчителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

Редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ (*головний редактор*),
Ярослав ДАШКЕВИЧ (*заступник головного редактора*),
Олександр МАВРІН (*заступник головного редактора*),
Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ, Геннадій БОРЯК, Віктор БРЕХУНЕНКО,
Дмитро БУРІМ, Ігор ГИРИЧ, Любов ДУБРОВІНА, Мирон КАПРАЛЬ,
Надія МИРОНЕЦЬ, Юрій МИЦИК, Всеволод НАУЛКО,
Руслан ПИРИГ, Ігор СКОЧИЛЯС, Ольга ТОДІЙЧУК,
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ, Ярослав ФЕДОРУК

Редколегія тому:

Павло СОХАНЬ (*голова редколегії*)
Ігор ГИРИЧ, Володимир КРАВЧЕНКО, Олександр МАВРІН,
Ольга ТОДІЙЧУК, Ярослав ФЕДОРУК (*відповідальний секретар*)

- © Археографічна комісія НАН України;
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2009
- © Український письменник, 2009

Віталій ТЕЛЬВАК (*Дрогобич*)

**МАРКСИСТСЬКА РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
(ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

Серед багатьох проблем, котрі постають перед дослідником при зверненні до особливостей сприйняття наукового та публіцистичного доробку М. Грушевського у середовищі його сучасників, чи не найбільше труднощів викликає з'ясування процесу його ідеологізації. Адже доводиться враховувати широке контекстуальне тло становлення ідеологічних парадигм, їх взаємовпливи та модифікації. Одним із найяскравіших проявів ідеологізації наукових праць М. Грушевського за його життя було їх осмислення з марксистських позицій. Незважаючи на значну пізнавальну цінність та суспільну резонансність теми “Грушевський та марксизм”, до сьогодні скільки-небудь цілісного опрацювання набула лише проблема ідеологічного наступу радянських марксистів на доробок ученого в останній третині 1920-х – на початку 1930-х рр., що завершився погромом його київської школи та масштабними репресіями. До цієї проблеми у своїх ґрунтовних студіях зверталися передусім Р. Пиріг, Ю. Шаповал, В. Пристайко, П. Сохань, С. Кіржаєв, С. Плохій¹. Натомість уважне опрацювання різнопланових історіографічних джерел дає змогу стверджувати, що марксистська рецепція праць патріарха української гуманістики мала доволі тривалу традицію та не завжди була в своїх оцінках настільки відверто негативною, як про це зазвичай некритично повторюється в багатьох грушевськознавчих працях.

На початку ХХ ст. твори М. Грушевського, у першу чергу завдяки його власним зусиллям, упевнено ввійшли в коло читацьких інтересів інтелігенції Російської імперії. При цьому намагання львівського професора популяризувати здобутки української модерної культури та науки зустріло опір з

¹ Див., напр.: *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 55–72; *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 90–94; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ДПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 34–50; *Шаповал Ю.* Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наук. пр., присвячений пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора: У 2 т. – К., 2004. – Т. I. – С. 340–349; *Plokhyy S.* Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto; Buffalo; London, 2005. – P. 215–280.

боку представників правомонархічного табору та викликало співчуття в колах, опозиційних національній політиці царату. Серед представників останніх були й російські марксистки. Про їхнє тогочасне сприйняття культурно-громадської праці лідера українства опосередковано свідчить саркастична рецензія М. Покровського на ювілейний збірник, котрий вийшов на пошану одного з найбільш принципових опонентів М. Грушевського, київського цензора Тимофія Флоринського. На сторінках “Русской мысли” один із перших російських марксистів висловив своє здивування з приводу вшанування людини, котра за свою громадську діяльність заслуговує лише засудження, та в’їдливо зауважив, що у книзі “не вистачає тільки якої-небудь значної передовиці про малоросійську та польську зраду”².

Безпосередньо до праць М. Грушевського російські марксистки звернулися після появи його науково-популярної “Иллюстрированной истории Украины”, що була надзвичайно схвально сприйнята в російських читачьких колах³. Російський історик-марксист М. Рожков присвятив праці розлогу рецензію. Уже на самому початку огляду рецензент зазначає, що дивиться на працю М. Грушевського як на цікаву пам’ятку українського “лівого націоналізму”, а на автора – як на “засліпленого націоналістичним ентузіазмом”⁴. Саме ці обставини, на переконання критика, зумовили численні слабкі моменти книги. Серед останніх він називає сепаратний розгляд внутрішньої та зовнішньої історії; хибне, на його думку, зображення генези українського народу та української державницької традиції; наголошує на недооцінці економічної складової історичної еволюції; неправильному розумінні економічних та соціальних законів людського поступу; національному, а не класовому поясненні низки культурних, суспільних та економічних явищ тощо. “Повсюди, – резюмує рецензент, – п. Грушевський засліплений своїм культом національності, підміняє класову підвалину національною”. Акцентуючи на “дрібнобуржуазності” історичних поглядів М. Грушевського, рецензент усе ж віднаходить і сильні моменти його праці. Такими для нього є зображення розвитку сільського господарства на українських землях XVII ст., генези козаччини, боротьби козаків із польським гнітом. Імпонує рецензентові також мовне, літературне та мистецьке виконання книги. “Загалом, – підсумовує М. Рожков, – варто рекомендувати книгу п. Грушевського читачькому загалові: вона цікава та важлива як сама по собі, своїм змістом та малюнками, так і як певне літературне явище, що відбиває важливий струмінь суспільного руху в російській та зарубіжній Україні”⁵.

² Покровский Н. Изборник Киевский, посвященный Т. Д. Флоринскому // Русская мысль. – 1905. – Кн. VII. – С. 213–214.

³ Див. докл.: Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. X. – С. 348–358.

⁴ Рожков Н. Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. – СПб. [б. г.] // Современный мир. – 1913. – № 4. – С. 119.

⁵ Там само. – С. 121.

Характеризуючи рецензію М. Рожкова з перспективи подальшого поглиблення та урізноманітнення грушевськознавчої рефлексії в історичній науці ХХ ст., можемо говорити про становлення класичного для російської історіографії⁶ та типового для марксизму комплексу дискусійних проблем в обговоренні наукового доробку М. Грушевського, а через його особу – й ключових постулатів української національної історичної думки. Виступ М. Рожкова своєю загостреною ідеологічно-класовою спрямованістю привернув увагу оглядачів українського інтелектуального життя. Так, у московському журналі “Украинская жизнь” з приводу рецензії М. Рожкова було зауважено: “Рецензент відкидає деякі погляди українського вченого на розуміння подій української історії, але протиставлені їм погляди самого рецензента надто догматичні та аподиктичні, щоб могли мати силу переконливості. В окремих випадках п. Рожков проявляє себе вже не як історик, з яким можна погоджуватися або сперечатися, а радше як людина певної партії”⁷.

Якщо ставлення російських марксистів до наукових праць М. Грушевського в цілому було виваженим, то значно гостріше сприймалася суспільно-політична публіцистика львівського професора, в якій наголошувалося на пріоритетності боротьби за національно-культурне визволення українців, акцентувалася потреба в консолідації всіх соціальних прошарків народу для відстоювання його прав і свобод. Такі погляди не могли не викликати застережень з боку російських соціал-демократів. Наприклад, один з їхніх лідерів В. Ульянов-Ленін, конспектуючи працю М. Грушевського “Украинство в России, его запросы и нужды”, особливу увагу звернув на авторську тезу про небезпеку перетворення, під впливом репресивної політики царату, українського національно-визвольного руху на революційно-терористичний. Адже таким чином не лише народ може втратити своїх лідерів, й національна складова боротьби з царатом елімінується, відійде на другий план, поступаючись класовій. Занотовуючи цю тезу, Ленін на полях свого зошита промовисто відреагував – “Реакція!!”⁸.

Після тривалої перерви, спричиненої подіями війни та революції, увагу науковців молодого радянського держави привернули здобутки науково-дослідної діяльності М. Грушевського в еміграції. Своєрідним інтелектуальним викликом для них стала поява важливої суспільствознавчої студії вченого “Початки громадянства (генетична соціологія)”, де було критично осмислено здобутки західної соціологічної думки, включно з марксистською теорією. У своїй рецензії тогочасний лідер української марксистської історіографії М. Яворський відзначив актуальність порушеної у книзі М. Грушевського проблематики, що в умовах трансформації традиційного суспільства

⁶ Див. докл.: Наукові погляди Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях у Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2008. – Т. 16. – С. 42–57.

⁷ Литературная летопись // Украинская жизнь. – 1913. – № 6. – С. 110.

⁸ Ленинский сборник / Под ред. В. В. Адоратского, В. М. Молотова, М. А. Савельева, В. Г. Сорина. – М., 1937. – Т. ХХХ. – С. 26.

як на Заході, так і на Сході континенту привертає до себе увагу не лише науковців, а й загалом освіченої публіки. На численні актуальні питання наукового та суспільного характеру “Початки громадянства”, переконує оглядач, дають “вичерпуючу відповідь”. М. Яворський наголошує: “Треба признати, що таку відповідь вона [праця “Початки громадянства”] дає й своїм багатим матеріалом з найновіших дослідів і широкою ілюстрацією давнього побуту в його генетичнім процесі, на що вже вказує сам підзаголовок книжки, та врешті виложенням, хоч і не повним, пануючих в XIX і XX ст.ст. теорій і шкіл з обсягу соціології, підпертим багатою літературою”⁹. Промовистою ознакою певного рівня інтелектуальної свободи в тогочасній радянській Україні було те, що рецензент цілком спокійно сприймає авторську критику марксистської соціологічної теорії. Коротко розкриваючи зміст цілої праці, М. Яворський вказує на оригінальність підходу М. Грушевського до низки суспільствознавчих проблем, нерідко поділяючи його висновки. Особливо цінною, на його переконання, є остання частина праці, де містяться авторські роздуми над генезою української первісної культури й наведено докладну літературу предмета. У підсумках М. Яворський вкотре зазначив цінність рецензованого видання: “Такий зміст книжки М. Грушевського, що уявляє собою підсумок дотеперішніх найновіших дослідів... [...] Робота М. Грушевського являється великим вкладом в матеріалістичну літературу соціології з її цінними висновками головно про теорію родової організації”¹⁰. Відзначимо, що виважений об’єктивний тон рецензії М. Яворського дуже швидко зазнав критики з боку молодшої генерації радянських суспільствознавців, а самому автору пригадали його прихильність до ідей М. Грушевського у період “загострення боротьби на історичному фронті” наприкінці 1920-х рр.

Відгукнулися радянські гуманітарії також на появу перших томів “Історії української літератури”. Аналізуючи нову працю М. Грушевського, відомий у той час радянський літературознавець В. Коряк зауважив, що вона належить яскравому представнику “буржуазної” науки, котрий під гаслом об’єктивності приховує свої справжні класові інтереси. Водночас він позитивно охарактеризував методологічну сторону перших томів, зазначивши послідовне застосування автором соціологічного підходу до вивчення визначних явищ історико-літературного процесу. Цим, вказує В. Коряк, “Історія української літератури” М. Грушевського “наближається в деякій мірі до нашого розуміння”¹¹.

На еміграційну добу життя та діяльності М. Грушевського припадає також поява перших узагальнюючих характеристик його творчого доробку та суспільно-політичної діяльності з боку радянських публіцистів. Масштабність постаті М. Грушевського, його авторитет в українському та західно-

⁹ Яворський М. [Рец.:] Мих. Грушевський. Початки громадянства (генетична соціологія). – Прага, 1921. – 328 с. // Книга. – 1923. – № 2. – С. 33.

¹⁰ Там само. – С. 34.

¹¹ Коряк В. Література на робфаках // Путь просвещения. – 1923. – № 6. – С. 85.

європейському середовищі змушували радянських функціонерів тримати наукову та громадську діяльність ученого в полі своєї уваги. Тогочасна радянська періодика зацікавлено висвітлювала проблеми в українському емігрантському політикумі, зловтішаючись з приводу розколу партії есерів на групи М. Грушевського та М. Шаповала¹². Та якщо громадсько-політична діяльність ученого на сторінках радянської преси подавалася дуже критично, то оцінки наукового доробку ще не набули однотайно негативного характеру, як у пізніші часи. Авторитетність історичних праць М. Грушевського не ставилася під сумнів – на них покликалися, їх рекомендували як підставову літературу для осягнення більшості проблем українського минулого¹³. Причиною цього була передусім слабкість тогочасної радянської історичної науки, нерозробленість її головних історіософських і методологічних постулатів, які можна було б протиставити поглядам “буржуазних” учених¹⁴.

Поряд з недостатньою фаховістю радянських дослідників у критиці історичних праць М. Грушевського відзначимо також й інші чинники поміркованого ставлення до його творчого доробку, які мали суто кон’юнктурний характер. Маючи на меті розколоти українську політичну еміграцію, проводячи із самим ученим переговори щодо умов його повернення в Україну, радянська влада, на тлі різкої опозиції громадсько-політичній діяльності автора “Історії України-Руси”, залишалася демонстративно лояльною до його наукових здобутків. Це особливо яскраво проявлялося в радянській пресі початку 1920-х рр. при протиставленні інтелектуальної та політичної діяльності вченого. Так, повідомляючи читачам про рішення М. Грушевського повернутися в Україну, газета “Більшовик” зазначала: “Не встигла ще контрреволюційна наволоч виплювати всю злісну слину на адресу зрадників, як «бувший голова» Центральної Ради, есер, визначний історик (правда, слабкий політик) професор Грушевський заявляє, що не хоче читати лекцій шаповаловським та винниченківським студентам [...], що хоче їхати на Радянську Україну і пакується уже, напевно, в дорогу”¹⁵.

Про пропагандистську суть таких оцінок свідчили й інші численні публікації на сторінках радянської преси, де обговорювалися перспективи повернення М. Грушевського. Наприклад, на шпальтах того ж “Більшовика” у статті С. Гірняка “Перспективи української історичної праці в зв’язку з обранням на академіка проф. М. Грушевського” висловлювалося сподівання, що “в швидкому часі київські наукові сили будуть збільшені одним з найвидатніших українських вчених”. Віддаючи належне М. Грушевському

¹² Див., напр.: *Любченко П.* Чотири роки української еміграції // Червоний шлях. – 1923. – № 2. – С. 111–130; *Десняк В.* Нещасливий рік для української еміграції // Більшовик. – 1924. – № 1. – С. 2.

¹³ Див., напр.: *Яворський М.* Нарис історії України. – К., 1923. – Ч. I. – С. I–IV; К., 1924. – Ч. II. – С. 135–136.

¹⁴ Див. докл.: *Алексеева Г. Д.* Октябрьская революция и историческая наука // Историческая наука в России в XX веке. – М., 1997. – С. 12–51.

¹⁵ *Десняк В.* Нещасливий рік... – С. 2.

як визначному дослідникові та окреслюючи перспективи поступу історичної науки в радянській Україні у зв'язку з його приїздом, автор спробував наблизити наукові пошуки видатного вченого до марксистського бачення пріоритетів історичного дослідження: “В українській історії багато ще залишилося мало розроблених періодів, а опублікування наукових матеріалів велося у вузьких межах провінційально-наукового центру. Це конче потрібно виправити, а також звернути пильну увагу на саму трактовку історичного процесу. У нас в українській історії довго панував традиційний романтичний підход, малокритичне відношення до старих оцінок та мала уважність до економічних процесів минулого. З цим треба конче порвати. І якраз проф. М. Грушевський, який чверть віку тому вже зазначав в своїх розвідках велике значіння економічної сторони в минулому життю людства, може досить вірно накреслити молоді потрібний напрям та допомгти сучасникам виробити певний світогляд на основі розуміння українського минулого”¹⁶. Поряд із такими роздумами про місце вченого в системі радянської науки, автори цих публікацій ніби між іншим відзначали опозиційні до приїзду нового академіка настрої в самій ВУАН, тим самим провокуючи загострення недовіри та непорозуміння в академічному середовищі, що й мало місце дещо пізніше.

І все ж, попри кон'юнктурно приязне ставлення до Грушевського-історика з боку партійної преси, в середовищі науковців країни він користувався незаперечним авторитетом. Так, схвально про наукові пошуки автора “Історії України-Руси” відгукувався один з лідерів тогочасної радянської історичної науки М. Покровський. Схарактеризувавши у своєму історіографічному огляді М. Грушевського як “представника федералістів дрібнобуржуазного відгалуження”, він достатньо високо оцінив професійний рівень його праць та його внесок до розробки низки наукових проблем історії Росії. Оглядаючи здобутки української історіографії другої половини XIX – початку XX ст., М. Покровський стверджував, що “Грушевський у своїх перших томах, присвячених Київській Русі, є найбільш свіжим та найбільш європейським дослідником; тому я рекомендую вам 1 том Грушевського як довідник для отримання певних свідчень про Київську Русь. Він спирається на найновіші археологічні та лінгвістичні дані...”¹⁷. Водночас протиставляючи ідеї М. Грушевського історичній концепції свого вчителя В. Ключевського, М. Покровський наголошує, що заперечивши “звичайну” схему російської історії та одночасно сповідуючи федералістські гасла, український історик не може дати “жодної концепції за самою суттю справи”¹⁸.

Майже так само про значення праць українського вченого для поступу східноєвропейської історіографії писав білоруський історик В. Пічета у

¹⁶ Гіряк С. Перспективи української історичної праці в зв'язку з обранням на академіка проф. М. Грушевського // Більшовик. – 1924. – № 4. – С. 4.

¹⁷ Покровский М. Н. Борьба классов и русская историческая литература. – Петроград, 1923. – С. 90.

¹⁸ Там само.

своєму “Введенни в русскую историю (источники и историография)”. Зробивши огляд досягнень української історичної думки ХІХ – початку ХХ ст., він справедливо наголосив на вагомості наукового доробку М. Грушевського. Головну працю вченого В. Пічета назвав “енциклопедією”, “настільною книгою для дослідників Білорусії та України”¹⁹. Дослідник підкреслив багатоманітність творчих пошуків видатного історика, його вплив на всі сфери життя українського суспільства. Характеризуючи науковий доробок М. Грушевського, білоруський історик наголосив: “Величезна кількість джерел, суворо критичне до них ставлення, блискучі екскурси критико-методологічного характеру змушують читача з особливою увагою поставитись до праць Грушевського”²⁰.

Попри поширеність щойно наведених оцінок у науковій літературі, офіційна радянська наука всіляко намагалася поборювати незаперечний авторитет М. Грушевського в українському середовищі. Радянські суспільствознавці з прикрістю змушені були визнати величезний вплив його історичних праць на широкі верстви українського народу. “Немає жодного села, – йшлося, наприклад, у доповіді завідувача агітпропу ЦК КП(б)У М. Попова, – де не було б «Історії» Грушевського, а наша компартія до цього часу нічого в селі цій «Історії» не протиставила”²¹. Партійні функціонери робили все, щоб обмежити його інтелектуальний вплив, не зупиняючись при цьому навіть перед знищенням праць історика. Ставлення тогочасної радянської влади в Україні до праць М. Грушевського промовисто ілюструє його лист від 19 липня 1923 р. до пастора В. Кузіва. “...Виявляється, – з гіркотою писав учений, – що мої книги й різні інші видання, мною редактовані, захоплені більшовиками в 1919–1920 рр., здебільшого були перероблені на папір або розпродані як макулатура до склепів, і висланий торік великий транспорт Дніпросоюзу спіткала та ж доля: переробили на картон спочатку ілюстровану історію, потім «Старі часи», а тепер взялися до історії України для шкіл. Були ми схвильовані, читаючи подробиці сеї «роботи». [...] Знищені руками нових вандалів книги”²².

Подальшої еволюції окреслені тенденції набули після повернення М. Грушевського в Україну. Незважаючи на загальноприхильне, принаймні спочатку, ставлення радянських функціонерів до М. Грушевського та його діяльності у перші роки після повернення, у марксистських наукових колах поступово вибудовувалася модель критики творчих ідей ученого. В історіографічному аспекті історикам-марксистам певний час було складно протиставити щось вагоме науковій концепції академіка, оскільки в їхньому середовищі відчувався брак необхідної фахової ерудиції та підготовки.

¹⁹ Пічета В. И. Введение в русскую историю (источники и историография). – М., 1922. – С. 198.

²⁰ Там само.

²¹ Цит. за: *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського... – С. 31.

²² Цит. за: *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia... – С. 60.

Яскравою ілюстрацією тут слугує розлога стаття одного з провідних українських марксистських істориків М. Рубача, присвячена докладному аналізу доробку М. Грушевського з особливим акцентом на його теоретико-методологічних поглядах. Написана, як зазначив у примітці сам автор, у період з грудня 1924 р. по квітень 1925 р., вона була опублікована значно пізніше в московській збірці статей за редакцією М. Покровського.

Аналізуючи становлення та розвиток федералістських теорій історії Росії, автор особливо детально зупинився на всебічній характеристиці наукових ідей київського академіка, відзначивши, що той “у своїй особі поєднує відомого історика та визначного політичного діяча”²³. Розглядаючи творчість М. Грушевського як продовження історіографічних пошуків М. Костомарова, М. Рубач також пише про подолання у працях автора “Історії України-Руси” романтичних тенденцій, властивих українській Клію XIX ст. Послідовне застосування критичного документалізму та широке використання здобутків допоміжних історичних дисциплін поставило праці видатного історика на один рівень з досягненнями загальноєвропейської історіографії. Найбільшою ж заслугою М. Грушевського, підкреслює М. Рубач, є створення першого цілісного синтезу української історії. Далі дослідник зупиняється на характеристиці теоретичних ідей видатного історика, відзначаючи вагомість його внеску в конструювання самотутньої схеми української історії. Загалом погоджуючись із слушністю критики погодинської теорії, визнаючи, що “історія Київської держави належить в основному, в першу чергу, історії українського народу”, М. Рубач водночас підкреслює, що “Грушевський [...] у своїх позитивних переконаннях перекидає палицю в інший бік”²⁴. Радянський історик акцентує на рівнозначних з українцями правах російського етносу на давньоруську спадщину. Спірним для М. Рубача є й заперечення у працях академіка значної спорідненості українського та російського народів, намагання всіляко акцентувати західні впливи на вітчизняну культуру та протиставити їх східному цивілізаційному типу північного сусіда. Корені цієї “західницької теорії” вченого марксистський критик убачає у політичних симпатіях М. Грушевського, його орієнтації на Німеччину, що яскраво виявила себе в часи Центральної Ради. Цікаво, що розглядаючи проблему націогенезу у працях М. Грушевського, дослідник відстежує значне наближення його поглядів до марксистської теорії. Проте опанувати нею вчений так і не зміг, залишившись, як стверджує М. Рубач, на еkleктичних позиціях “буржуазної” науки. Як і концепції решти західноєвропейських суспільствознавців, резюмує він, методологічна модель автора “Історії України-Руси” є ідеалістичною, поєднуючи в собі як визнання дієвості економічних чинників історичної еволюції, так і наголос на вагомій дії біологічних і психологічних факторів. Однак, незважаючи на критику

²³ Рубач М. А. Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении: Сб. ст. / Под ред. М. Н. Покровского. – М., 1930. – С. 79.

²⁴ Там само. – С. 87–88.

поглядів М. Грушевського з точки зору радянської моделі марксизму, М. Рубач досить високо оцінює його внесок у східноєвропейську історичну науку. “М. С. Грушевський є, безперечно, найбільшим істориком, – наголошує він. – Його історія «України-Руси» не тільки збірний твір, що підсумовує величезний до нього накопичений матеріал, а й у низці найважливіших періодів і питань, особливо у першому томі, є свіжою, самостійною працею, що має велике наукове значення. [...] Праці Грушевського з історії українського народу завершують цілий етап розвитку української буржуазної науки”²⁵.

Поширеність щойно наведених поглядів у середовищі радянських суспільствознавців засвідчують і праці інших українських учених середини 1920-х рр. Так, в одному з тогочасних партійних документів вказувалося, що “Історія Грушевського – це одно із джерел, що може, при відповідному підході, кинути ярке світло на тлумачення історії України та взагалі української справи”²⁶. Про тогочасну затребуваність творів М. Грушевського в системі радянської науки та освіти свідчить достатньо високий індекс цитування його праць, а також той факт, що твори вченого незмінно містилися у списках літератури, необхідної для вступу у вищі навчальні заклади²⁷. Зазначимо також, що загалом прихильно, з обов’язковим підкресленням солідності фахового рівня, про історичні праці М. Грушевського писали й російські історики-марксистки. Їхній лідер М. Покровський, наприклад, характеризуючи давньоруську культурну спадщину у “Нарисі історії російської культури”, рекомендував читачам “надзвичайно хороші, як завжди”, праці українського вченого²⁸.

Втім, поступове зміцнення теоретико-методологічних засад радянського суспільствознавства та поява молодих кадрів марксистських істориків, вихованих у душі ідеологічної непримиренності, не могли не позначитися на поглибленні критики історіографічного доробку М. Грушевського. Спочатку така критика мала непрямий характер, проявляючись у численних історіографічних дискусіях, що спалахували на сторінках партійних часописів. Прикладом може слугувати полеміка між Д. Багалієм та М. Яворським з приводу нарису української історії останнього, де було висловлено критичне ставлення до наукових праць українських істориків другої половини XIX – початку XX ст. На зауваження Д. Багалія про об’єктивний характер студій представників школи В. Антоновича, оскільки ті були оперті на солідній джерельній базі, його опонент укотре підкреслив класовий “буржуазний” характер їхніх пошуків. “Викриваючи” вади старої української історіо-

²⁵ Там само. – С. 106–107.

²⁶ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2255. – Арк. 33.

²⁷ Див., напр.: Условія приєма в українській інститут марксизма на 1924–25 г. // Коммунист. – 1924. – № 141. – С. 4; Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Харків, 1924. – С. 10, 12–13.

²⁸ Покровский М. Н. Очерк истории русской культуры. – М.; Л., 1925. – Ч. I. – С. 42, 175.

графії, М. Яворський патетично запитував: “Чи проф. М. Грушевський [...] не писав своїх праць про український народ під кутом оправдання змагань до самостійності України, під кутом погляду боротьби за цю самостійність, затемнюючи тим самим процес класової боротьби, основний процес історії українського народу?”²⁹.

Про дійсне, а не тільки деклароване ставлення офіційних радянських чинників до історіографічної спадщини М. Грушевського вже в перші роки після його повернення промовисто свідчать декілька фактів. Так, коли М. Грушевський запропонував перевидати його багатотомну “Історію України-Руси”, президія “Укрнауки” у квітні 1925 р. визнала за бажане перевидання цієї праці, але висунула низку умов і зрештою зробила загальний висновок: “Відкласти до відповідного моменту”. Як відомо, за життя вченого цей “момент” так і не настав. Не менш красномовно виглядало й те, що у списку праць для вступників до Комуністичного університету ім. Артема називалися книги лише марксистських істориків і не згадувалася жодна праця академіка³⁰. Та чи не найвиразнішим свідченням того, що у працях історика вбачали значну ідеологічну загрозу і здійснювали заходи щодо їх локалізації, став циркуляр, розісланий влітку 1925 р. органам ДПУ. У ньому вказувалося: “Історія України-Руси” ідеолога українського націоналізму проф. Грушевського визнана ворожою та шкідливою для радянської влади лженауковою історією. Питання про заборону цієї книги у даний час розглядається Урядом СРСР і ОДПУ в Москві. А поки що пропонуємо р. р. [районним резидентам] фіксувати всіх тих, хто виявляє інтерес до згаданої книги, та її розповсюдження серед населення. Інформуйте про це наших т/і [таємних інформаторів] і зобов’яжіть їх посилити нагляд за такими особами”³¹.

У перші роки перебування М. Грушевського в Україні також поступово зростала критичність радянських функціонерів до його науково-організаційної та видавничої діяльності. Особливо дошкуляла їм редакційна політика вченого в журналі “Україна”, шпальти якого принципово залишалися вільними від офіційної марксистсько-ленінської проблематики³². Попри те, що “Україна” як академічне видання не підлягала цензурі, до часопису прикріпили “опікуна”, котрий час від часу виступав з різноманітними провокаційними ініціативами на зразок поради помістити в журналі статтю про Леніна, неодмінно написану М. Грушевським³³. Незмінність редакційної політики часопису призвела до появи гострокритичних рецензій на нього в радянській періодиці. Яскравим прикладом може

²⁹ Яворський М. Де-що про “критичну” критику, “об’єктивну” історію та ще й про бабусину спідницю // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 174.

³⁰ Пиріг Р. Я. Життя М. С. Грушевського... – С. 46.

³¹ Циркуляр ДПУ щодо праці М. Грушевського “Історія України-Руси” // Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки): Зб. док. і мат. – К., 1997. – С. 64.

³² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2255. – Арк. 57.

³³ Див. докл.: Пиріг Р. Я. Життя М. С. Грушевського... – С. 44.

слугувати огляд В. Юринця, що з'явився на початку 1926 р. на сторінках “Більшовика України”. Охарактеризувавши основні рубрики журналу та їхнє змістове наповнення, рецензент наголосив: “В усіх цих рубриках, то очевидячки, то заслонено-езоповськи, проявляється й проводиться уперто одна тенденція: оминати й нехтувати те все, чим живе наша *жива* (курсив В. Юринця. – В. Т.) українська дійсність, що для всіх, хто із запалом береться творити основи української культури, є злобою дня. Тому дуже хотілось би назвати цей журнал «українознавства» журналом пропаганди незнання того, що дійсно твориться на Україні”³⁴. Далі оглядач дорікнув редакції “України” в тому, що журнал друкує розвідки, “байдужі з перспективи революції”, а також оминає такі події, як гайдамаччина, 1905 р., 1917 р. тощо, що у виборі тем “Україною” є “якась тенденція зрештою дуже прозора, яка викликає сильні нотки скептицизму відносно життєвості цього журналу”³⁵. Окреме місце в рецензії було відведено критиці публікацій самого М. Грушевського. В. Юринцю особливо впала в око його стаття “Місія Драгоманова”, названа рецензентом взірцем того, як висловлюються погляди, що “об’єктивно можуть викликати дуже небажані наслідки”. Пересмикуючи авторські цитати (метод, що зрештою став традиційним для радянського суспільствознавства в аспекті боротьби з ідеологічними опонентами), критик за будь-яку ціну намагається довести, що М. Грушевський хибно ставиться “до складних серйозних й відповідальних питань про спадкоємство й зв’язки революційних ідеологій”³⁶.

Та якщо історіографічна концепція М. Грушевського та її змістове наповнення деякий час залишалися без якої-небудь глибшої оцінки з боку істориків-марксистів, то соціологічні погляди вченого, викладені в “Початках громадянства”, розгорнута у цій праці полеміка з марксистською візією первісного суспільства послужили своєрідним викликом для радянських adeptів марксизму. Перша реакція радянських суспільствознавців на “Початки громадянства”, про що вже йшлося, була загалом спокійною. Втім, зростаюча догматизація радянського суспільствознавства, поглиблення воєвоєничої риторики в радянській науці щодо інакомислячих учених не могли оминати цю важливу суспільствознавчу працю, в якій порушувалася тематика, пізніше цілковито монополізована партійною наукою.

Зміцнення позицій радянського суспільствознавства, посилення непримирності риторики стосовно опонентів відбилися на критичній статті А. Річицького “Як Грушевський «виправляє» Енгельса”. На її початку автор незадоволено зауважив, “що пером червоної професури розсипано кілька рецензентських компліментів що до цієї роботи Грушевського”, а самого

³⁴ Юринць В. [Рец.:] Україна. Науковий двохмісячник українознавства. Під ред. акад. Михайла Грушевського. – ДВУ. – Кн. 1, 2, 3 за 1926 р. // Більшовик України. – 1926. – № 2–3. – С. 128.

³⁵ Там само. – С. 129.

³⁶ Там само. – С. 129–130.

історика мало не зараховано до симпатиків марксистського вчення³⁷. Засуджуючи надмірну толерантність своїх колег, А. Річицький послідовно розкритикував полеміку М. Грушевського з марксистським баченням генези суспільства та держави. Віддаючи належне ерудиції вченого, що зібрав у книзі “великий фактичний матеріал”, критик водночас закликав вилушити його “з тої шкаралупи еклектичного, а в суті річи націонал-ідеалістичного світогляду, в якій цей матеріал подано”³⁸. З позицій догматизованого марксизму А. Річицький закинув авторові “Початків громадянства” ретроградство, еклектизм, “фетишизм національний”, нерозуміння “дійсного” сенсу марксистського вчення, спробу показати не лише сильні, а й слабкі його моменти, користуючись, на переконання рецензента, виключно застарілими аргументами ідеологічних дискусій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Не полемізуючи з М. Грушевським по суті порушених у його книзі численних дослідницьких проблем, категорично відкидаючи будь-яку її наукову вартість, критик у своїй статті лише заповзято боронить істинність марксистських ідей у тих моментах, де з ними полемізує чи розходиться автор “Початків громадянства”. Така логіка проведення дискусій у радянському суспільствознавстві загалом та з поглядами М. Грушевського зокрема ставала традиційною разом із поглибленням тоталітарних проявів у суспільно-політичному житті країни.

Іншою промовистою ілюстрацією ставлення радянських функціонерів до суспільствознавчих пошуків М. Грушевського може слугувати справа з переведенням з Відня до Києва очолюваного ним УСІ, щодо чого вчений звернувся до Народного комісаріату освіти (Наркомосу) одразу після повернення з еміграції. Після тривалого мовчання Наркомат освіти, якому підпорядковувалася ВУАН, дав негативну відповідь, посилаючись на відсутність “необхідних передумов і живих сил”. Через рік М. Грушевський знову звернувся з аналогічним проханням. Цього разу причина відмови формулювалася відвертіше: “З огляду на нестачу відповідних наукових сил, особливо вчених-марксистів”. Проте академік не здавався і восени на поліг на черговому розгляді питання про УСІ. І хоча було підтверджено попередню ухвалу з цього питання, при кафедрі історії України дозволили відкрити кабінет первісної культури.

Переломним у ставленні партійних діячів до різнопланової діяльності М. Грушевського можна вважати 1926 р., коли було широко відзначено шістдесятиріччя історика та сорокаріччя його наукової діяльності. Зазначимо, що ювілей київського академіка був помітною подією в культурному житті українців³⁹. На відміну від патріотично налаштованої української інтелігенції, радянські партійні органи намагалися всіяко применшити можливий

³⁷ Річицький А. Як Грушевський “виправляє” Енгельса // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 183.

³⁸ Там само. – С. 183–184.

³⁹ Див. докл.: Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. // УІЖ. – 2008. – № 6. – С. 111–125.

резонанс від ювілею, нівелювати його національно-культурну вагу. Про це свідчить документація партійних установ, де визначалась офіційна позиція та рівень представництва на цьому святкуванні. Було вирішено обмежити ювілейні заходи межами Києва та Академії наук; визнати можливою присутність на святі представника Київського окрвиконкому; розмістити на сторінках комуністичних часописів критичні нариси про громадсько-політичну та наукову діяльність ученого, представивши його як змінювача, що визнав свої помилки та перейшов на радянські позиції⁴⁰. Про виняткову пильність, з якою владні органи стежили за ювілеєм, свідчать також виявлені сучасними дослідниками численні оперативні інформаційні зведення ДПУ, де докладно аналізувався перебіг організації святкування та наголошувалося на необхідності контролю за його проведенням⁴¹.

Під час самого ювілею офіційне ставлення до доробку М. Грушевського висловили присутні на святкуванні О. Левицький, М. Баран та П. Любченко. На відміну від більшості доповідачів, вони не обмежилися лише констатацією фундаментальності внеску ювіляра до скарбниці національного культурного та наукового життя. М. Грушевському пригадали його перебування “у великій класовій борні по той бік барикади” – головування у Центральній Раді та неприхильне ставлення до встановлення більшовицької влади в Україні. До такого “помилкового висновку” та “помилкового кроку”, зазначали вони, вченого привела “відсутність діалектичної методи в дослідженні минулого й сучасного”⁴². Сприймавши повернення вченого в радянську Україну як визнання ним помилковості власних дій, відкинувши “буржуазну” тезу про аполітичність науки, представники влади висловили ювілярові побажання партійної верхівки країни – “знищити неясність” у взаєминах із владою, відверто стати на радянські позиції та з класових марксистських засад переосмислити зроблене і творити далі в новому річищі. Саме на цих побажаннях радянських функціонерів, підкреслюючи їх аж ніяк не випадковий характер, сконцентрувала свою увагу партійна преса, описуючи перебіг київського святкування⁴³.

Висловлені на ювілеї у тезовому вигляді міркування радянських функціонерів були розширені у ювілейних статтях, що з’явилися на сторінках партійної преси. З партійного комуністичного погляду сорокалітню діяльність М. Грушевського охарактеризував І. Лакиза у статті під сухою назвою “Михайло Сергієвич Грушевський”. Характер його статті був визначений задовго до її появи постановою Політбюро ЦК КП(б)У, в якій задано ракурс висвітлення наукової діяльності ювіляра як “дрібнобуржуазної”, що призвела Грушевського-політика до поразки. Рекомендувалося наголосити, що

⁴⁰ Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ювілей Грушевського // Михайло Грушевський: між історією і політикою... – С. 70–71.

⁴¹ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ДПУ–НКВД. – С. 38–41.

⁴² Там само. – С. 13.

⁴³ Ювілей академіка М. С. Грушевського // Пролетарська правда. – 1926. – № 230. – С. 5.

вчений, усвідомивши та задекларувавши свої політичні помилки, повернувся обличчям до радянської влади⁴⁴. У цьому контексті у статті І. Лакизи й було змальовано головні віхи життєвого та творчого шляху ювіляра. Стисло окресливши здобутки вченого на дослідницькій, науково-організаційній та громадсько-політичній ниві, І. Лакиза зазначив: “В особі М. С. Грушевського маємо видатного вченого-історика, видатного тим, що він вперше широко поставив справу освітлення й вивчення історії України, зібрав силу для неї матеріалів, надав їм певної форми, показав їх світові, виявив продуктивну, різноманітну наукову активність, максимально використав маловідомі історичні джерела”⁴⁵. Не оминув автор статті і теоретико-методологічних підстав наукової творчості ювіляра, підкресливши, що вони властиві західній моделі науки. Доводячи останню тезу, він вказав на співзвучність поглядів М. Грушевського з теоретичними настановами школи Е. Дюркгейма, навівши традиційну марксистську критику ідей французького соціолога. Далі І. Лакиза критично висвітлив громадсько-політичну діяльність М. Грушевського, безапеляційно зауваживши, що той “своєю громадською роботою опинився у таборі, протилежному робітничо-селянським масам України, і об’єктивно чимало доклав сил, щоб затримати їхній революційний рух та придушити зародки їхнього нового соціального й національного життя”⁴⁶. Цей життєвий вибір ученого, стверджував автор, виявився природним для “дрібнобуржуазної інтелігенції”, типовим представником якої був і М. Грушевський. Утім, ціною жорстокого життєвого досвіду та радикальної переоцінки цінностей, наголосив автор нарису, видатний історик повернувся до роботи в радянській Академії наук, “маючи всі можливості працювати як учений на користь українських робітничо-селянських мас”. Процитувавши уривок з виступу П. Любченка на київському святкуванні ювілею М. Грушевського про необхідність “знищити неясність” у взаєминах ученого та радянської влади, І. Лакиза побажав ювілярові якомога швидше зрозуміти та сприйняти радянські умови, пов’язати свою роботу з тими завданнями, що “стоять перед радянською владою та соціалістичним будівництвом”. Лише за цієї умови, зауважив він, М. Грушевський отримає владну підтримку та зможе плідно працювати.

Ще критичніше життєвий та творчий шлях М. Грушевського був висвітлений на сторінках української радянської преси. У день київського святкування “Пролетарська правда” вийшла зі статтею П. Кулиниченка, зміст якої також визначався вже згадуваною постановою Політбюро ЦК КП(б)У. Стаття містила коротенькі біографічні відомості та невеликий, проте принципово-критичний огляд політичної й наукової діяльності М. Грушевського. В очах партійного публіциста політична діяльність науковця була “дрібнобуржу-

⁴⁴ Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ювілей Грушевського // Михайло Грушевський: між історією і політикою... – С. 70.

⁴⁵ *Лакиза І.* Михайло Сергієвич Грушевський. (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С. 101.

⁴⁶ Там само. – С. 102.

азною”, націоналістичною та антинародною. Цю тезу автор розкриває на тлі всієї епохи революційної боротьби, зауваживши, що видатний учений опинився серед тих, котрі “не склали історичного іспиту і опинились по той бік барикад, проти свого народу”⁴⁷. Явно суперечачи логіці та хронології історичних подій, П. Кулиниченко зазначає, що М. Грушевський “став на чолі Центр[альної] Ради, що була організатором і фортецею цього дрібнобуржуазного націоналістичного руху, що призвела до окупації з боку німецьких імперіалістів Радянської (?) України”. Грушевського-історика партійний дописувач характеризує як плідного дослідника та видатного збирача джерельних матеріалів, утім, стверджує, що його “історична концепція і метода [...] є характерна для буржуазної історичної науки”⁴⁸. Наш метод, пише П. Кулиниченко, інший, це метод Маркса і Леніна. Цим методом, наголошує він, сучасні радянські історики повинні переорати всю попередню історію України, відтак перед ювіляром відкриваються великі можливості на цьому полі. Єдиний позитив, який зауважує автор у М. Грушевського, полягає в його рішучому неприйнятті Празького наукового з’їзду; Кулиниченко вітає видатного вченого лише з його відходом від тієї частини “так званих українських діячів, що ще й досі мріють про ліквідацію радянської влади”. Стаття у “Пролетарській правді”, написана всупереч традиції ювілейних публікацій, промовисто засвідчила дійсне ставлення комуністичної влади не лише особисто до М. Грушевського, а й до всього не-комуністичного українства, до всієї української національної інтелігенції, водночас визначивши межі та характер наукової діяльності істориків – переписувати історію України у ленінсько-марксистському дусі. Ідеологізовано-заангажований зміст цієї статті критично сприйняла українська патріотична преса, де емоційним тезам радянського публіциста було протиставлено значно виваженіші оцінки світової громадськості⁴⁹.

Загалом же, відзначення ювілею М. Грушевського яскраво продемонструвало його високий авторитет у науковому та громадському середовищі не лише України, а й далеко за її межами, ставши, як зазначив сам ювіляр, святом усього українства⁵⁰. Це вочевидь суперечило планам радянських функціонерів всіляко применшити громадський резонанс ювілею і знизити рівень представництва на ньому. Усе це, поряд із гідною поведінкою вченого при підготовці до святкувань і під час самих торжеств, коли не було висловлено жодного очікуваного владою славослів’я на її адресу, мало на-

⁴⁷ Кулиниченко П. Михайло Сергієвич Грушевський. (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) // Пролетарська правда. – 1924. – № 228. – С. 2.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ [Жук А.] Ювілей академіка М. Грушевського. Надіслана кореспонденція // Рада. – 1926. – Ч. 77 (97). – С. 1. Авторство статті встановив І. Гирич.

⁵⁰ До ювілею академіка М. С. Грушевського // Пролетарська правда. – 1926. – № 233. – С. 6; Отвертий лист Акад. М. С. Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня // Новий час. – 1926. – Ч. 78. – С. 6.

слідком поступовий перегляд ставлення до нього з боку партійної верхівки республіки. Останнє оперативно відбилося в постанові засідання Політбюро ЦК КП(б)У з кінця жовтня 1926 р., де було вирішено “в світлі нових фактів” поставити питання про М. Грушевського як президента Академії наук⁵¹. Уже до кінця року значно зросла критичність в оцінках творчого доробку академіка на сторінках партійних суспільствознавчих часописів. Так, у грудневому номері журналу “Життя й революція” вийшла стаття П. Любченка під характерною для того часу назвою – “Старі теорії й нові помилки”. Автор гостро та критично закинув М. Грушевському “дрібнобуржуазність”, яка полягала в розумінні селянської верстви як націєутворювальної та головного об’єкта наукових студій; “користування з «теорії» безбуржуазності української нації”, намагання реставрувати “політичну течію буржуазної демократії”; називав ученого в цьому аспекті продовжувачем наукової справи М. Костомарова та В. Антоновича⁵². П. Любченко, на противагу академіку, акцентував провідну роль пролетаріату у національно-визвольній боротьбі із царатом. Безапеляційність критики своєї наукової діяльності М. Грушевський сприйняв досить болісно, що було відзначено у зведеннях ДПУ⁵³.

Ще рішучіше в листопаді ювілейного року з критикою всієї творчої спадщини М. Грушевського виступив тодішній нарком освіти УСРР О. Шумський. Його доповідь на зборах партосередку Наркомату освіти, пізніше надрукована на сторінках “Більшовика України”, була присвячена питанням ідеологічної боротьби на культурному фронті. Критика наркома була спрямована на розвінчання Хвильового та неокласиків на літературному фронті, а М. Грушевського – на науковому. Не шкодуючи лайливих висловів для розправи із письменниками, він накинуся з вульгарною критикою й на академіка з приводу його статті, приуроченої до п’ятдесятиліття Емського указу. У ній М. Грушевський писав, що внаслідок революційних перетворень “дзвін” антиукраїнства було “затоплено”, проте його приглушене гудіння й надалі чути час від часу. Так учений відреагував на виступи Ю. Ларіна та А. Єнукідзе на сесії ЦВК, які у своїх промовах критикували розмах та темпи українізації. Рясно цитуючи уривки зі статті М. Грушевського, О. Шумський кваліфікував окремі її тези як шовіністичні, а всю загалом – як “неприпустимий наклеп на Радянську владу, скерований на дискредитацію союзу й на розрив братерства народів”⁵⁴. Висловивши свої сумніви стосовно щирості запевнень видатного вченого у готовності співпрацювати з радянською владою, автор статті доводив ідейну єдність творчості академіка та “неокласиків”: “Чого

⁵¹ Витяз з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ювілей М. Грушевського... – С. 86.

⁵² Любченко П. Старі теорії й нові помилки // Життя й революція. – 1926. – № 12. – С. 75–88.

⁵³ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ДПУ–НКВД. – С. 49–50.

⁵⁴ Шумський О. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі // Більшовик України. – 1927. – № 2. – С. 16.

не договорив в поезії М. Рильський, те ясно договорив акад. Грушевський в його одвертім листі до вчасників його ювілею 3 жовтня цього року”⁵⁵. Після повернення М. Грушевського на Батьківщину виступ О. Шумського став першим, що засвідчив про відверте політичне шельмування вченого. Як відзначають сучасні грушевськознавці, цей виступ не лише відображав ставлення до академіка з боку вищого партійно-державного керівництва, але й був спробою самого наркома виправдатися перед союзним центром за “прорахунки” у проведенні українізації, які врешті й призвели до його зняття з посади⁵⁶.

Про справедливість цієї думки свідчить і критична стаття наступника О. Шумського на його посаді М. Скрипника, надрукована в тому ж номері “Більшовика України”. У редакційній примітці до цієї публікації вказувалося, що редакція журналу цілком погоджується з пропозицією дописувача щодо О. Шумського. У статті піддавалась обструкції діяльність наркомату та його голови у сфері культурної політики. Віддавши належне О. Шумському за викриття М. Грушевського та неокласиків, М. Скрипник зауважив, що той у своїй доповіді занадто захопився розвінчанням творчості академіка замість того, щоб присвятити належну увагу пролетаріату як активному чиннику культурного процесу в Україні⁵⁷. Це було не випадково: в намаганні влади реорганізувати ВУАН учений надалі залишався найкращою перехідною фігурою на посаду її президента, що й було відображено у березневому 1927 р. рішенні ЦК КП(б)У⁵⁸. “Маятник симпатій, – зазначає Р. Пиріг, – цього разу колихнувся в його бік. Востаннє”⁵⁹.

Остання третина 1920-х рр., пов’язана з наростанням тоталітарних тенденцій в суспільно-політичному та культурному житті країни, на думку більшості дослідників, стала періодом “великого перелому” у боротьбі влади з українською історіографією⁶⁰. Стосовно М. Грушевського вказані процеси проявилися у розгорнутій в останній третині 1920-х – першій половині 1930-х рр. кампанії цькування всієї суспільно-політичної та наукової діяльності академіка. Разом із тим відзначимо, що офіційні оцінки життя та діяльності М. Грушевського в радянській історіографії залежали від політичної кон’юнктури, рівня ідеологізації суспільного життя, періодичних

⁵⁵ Там само. – С. 19–20.

⁵⁶ Див. докл.: Пиріг Р. Я. Життя М. С. Грушевського... – С. 68–72.

⁵⁷ Скрипник М. Хвильовизм чи шумскізм? // Більшовик України. – 1927. – № 2. – С. 36.

⁵⁸ Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про Академію наук // Михайло Грушевський: між історією і політикою... – С. 95.

⁵⁹ Пиріг Р. Я. Життя М. С. Грушевського... – С. 72.

⁶⁰ Рибалко О. 1930. Чистка з класовим оскалом // Старожитності. – 1991. – Ч. 1. – С. 5; Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? // Наука і культура. Україна: Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 194; Кістерська Л. Д., Яновський О. К. Наукова інтелігенція України в пореволюційну добу (1917–1924 рр.) // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 10. – С. 79; Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // УГЖ. – 1996. – № 6. – С. 51.

кампаній боротьби на “історичному фронті”. Так, досить респектабельною постать М. Грушевського поставала зі сторінок радянських довідникових видань, де його діяльність характеризувалася порівняно помірковано. Наприклад, цілком солідно в науковому плані М. Грушевський виглядав на сторінках “Большой советской энциклопедии”. Автор енциклопедичного гасла М. Рубач, на відміну від нищівних оцінок, які озвучував у той час у своїх численних критичних публікаціях в Україні, писав про вченого як про “відомого історика України, видатного діяча українського національного руху”⁶¹. Стисло змальовуючи життєвий та творчий шлях М. Грушевського, він відзначив науково-організаційні здобутки вченого львівської доби. Наприклад, стверджувалося, що “Записки НТШ” були ним “перетворені на серйозний історичний журнал”. При аналізі історіографічного доробку М. Грушевського підкреслювалося, що “він уперше дав самостійну історію укр[аїнського] народу, закінчивши роботу попередніх українських істориків: Костомарова, Антоновича, Лазаревського та ін.”. Паралельно відзначалося та ілюструвалося на кількох прикладах, що вчений у своїх теоретико-методологічних підходах надалі “залишається ідеалістом-еклектиком”, який не розуміє дійсного значення розвитку виробничих сил і класової боротьби. “Ненауково та неісторично”, на думку автора, М. Грушевський також протиставляє в низці праць український та російський історичний процеси. Попри те, що “революція примусила Г[рушевського] визнати помилковість висунення на перший план національно-культурних завдань замість соціально-економічних, ясного визнання керуючої ролі пролетаріату у Г[рушевського] немає”, як немає і правильного розуміння всієї марксистської теорії⁶². Про радянську добу життя академіка також повідомлялося у виключно інформаційному ключі.

Не менш поважно з наукового та достатньо спокійно із суспільно-політичного погляду М. Грушевський виглядав на сторінках московської “Літературної енциклопедії”. І хоча вченого названо “короткозорим, дрібно-буржуазним політиком”, водночас сказано про перегляд ним своїх попередніх політичних симпатій і перехід на бік більшовицької влади. У науково-літературному плані слабкість художньої майстерності М. Грушевського, продемонстрована у його белетристичних і прозових творах, протиставлялася солідності фахового рівня історико-літературних праць; багатотомні “Історії української літератури” названо “головним внеском Г[рушевського] в літературознавство” та “основним джерелом у галузі вивчення стародавньої української літератури”⁶³. Критикуючи методологію історико-літературних студій українського дослідника, автор енциклопедичного гасла писав: “Будучи послідовником французького соціолога Дюркгейма та не будучи в

⁶¹ М. Р. [Рубач М.] Грушевский Михаил Сергеевич // Большая советская энциклопедия. – М., 1930. – Т. 19. – С. 673.

⁶² Там само. – С. 676.

⁶³ Буревој К. Грушевский Михаил Сергеевич // Литературная энциклопедия. – М., 1930. – Т. 3. – С. 73.

стані зрозуміти великий закон класової боротьби, Г[рушевський] вносить у свої цінні праці багато еkleктизму”⁶⁴.

Свідченням авторитетності М. Грушевського в науковому середовищі країни стало обрання його до складу союзної Академії наук⁶⁵. Розгорнута в 1928 р. у республіканській і центральній пресі кампанія просування кандидатури українського академіка не лише відбивала намагання верхівки країни певним чином компенсувати вченому невиконані обіцянки, пов’язані з його президентством у ВУАН, а й віддзеркалювала тогочасне неоднозначне ставлення до нього з боку влади. Ця неоднозначність мала промовистий вияв у публікаціях, в яких обговорювався науковий доробок претендента на академічне звання. Наприклад, на сторінках “Пролетарської правди” досить категорично вказувалося, що “М. С. Грушевський має погляди не марксистські. У всіх його історичних працях – і раніших, і теперішніх – усе просякнuto дрібнобуржуазним ідеалізмом та народницькими мріями. Він не визнає пролетарського марксизму і в своїх історичних працях додержується ще й досі своїх власних схем, які відкинула вже сучасна українська марксистська історична наука. Ці його старі схеми, що їх він розвиває й у теперішніх своїх наукових творах, досить заважають по-марксистському досліджувати історію України й навіть до деякої міри заважають сучасному будівництву нової робітничо-селянської України”⁶⁶. Принагідно, виходячи з потреби пояснити факт просування вченого в союзні академіки, зауважувалося: “Проте сучасна українська марксистська історична наука високо цінує наукові заслуги та історичну ерудицію найвидатнішого історика України. А трудящі Радянської України, озброєні досить розвиненою вже своєю марксистською історичною наукою, не вагаються визнати ті наукові знання, що їх так багато має академик М. С. Грушевський”. І вже зовсім контрастно до першої характеристики виглядав висновок: “Переконувати союзних академіків у тому, що зробив М. С. Грушевський для науки, не треба. Всім їм добре відомі його наукові роботи. З ними він займе належне йому по праву місце дійсного члена Союзної Академії Наук”.

Офіційний відгук про наукову діяльність претендента на академічне звання дав лідер українських марксистів М. Яворський⁶⁷. Як безперечну заслугу М. Грушевського він назвав розробку та утвердження в науці самобутньої схеми українського історичного процесу: “Вже один цей методологічний виступ М. С. Грушевського з проблемою самостійної схеми українського історичного процесу створив епоху в українській історіографії, що мала величезне значення, якого не заперечує і сучасна марксистська істо-

⁶⁴ Там само. – С. 74.

⁶⁵ Див. докл.: “Наше положение хуже каторжного”. Первые выборы в Академию наук СССР // Источник. Документы русской истории. – 1996. – № 3. – С. 109–140.

⁶⁶ *Кияниця П.* Перед виборами до Всесоюзної Академії Наук. Михайло Сергійович Грушевський // Пролетарська правда. – 1928. – № 241. – С. 4.

⁶⁷ *Яворский М. И.* Записка об ученых трудах проф. М. С. Грушевского. – Л., 1929. – С. 1–27.

рична школа, не зважаючи на ідеалістичний, буржуазний зміст цієї спроби, усвідомлюючи все її значення у боротьбі зі старою буржуазно-дворянською схемою російської історії, яка обстоювала національні інтереси російського капіталізму”. Не менш схвально М. Яворський оцінив і теорію безкласової природи української нації, пропаговану М. Грушевським у його численних працях. І хоча вона заперечується марксистами, стверджував автор відгуку, свого часу “відіграла колосальну роль в історичній науці тим, що вона на історичну арену вивела в ролі вирішального фактора народні маси”. Головним досягненням українського академіка М. Яворський справедливо назвав створення першого цілісного синтезу українського минулого, який базується на практично вичерпному аналізі відомих джерел та історіографічної літератури. Позитивно у відгуку було змальовано й науково-організаційну діяльність М. Грушевського, стверджувалося, що він є “прекрасний організатор науки” та має “найкрупніший організаторський талант”. У підсумку М. Яворський підкреслив, що кандидатура українського вченого – “одна з найбільш достойних збагатити АН СРСР новими творчими силами на новому шляху у її нових завданнях”.

Наведені щойно спроби зваженого погляду на творчий доробок М. Грушевського в радянській науці були поодинокими, а вже на зламі 1920-х – 1930-х рр. стали практично неможливими. Після арешту М. Грушевського в 1931 р. в Україні розпочалася масова та тривала кампанія з викриття суспільно-політичних та наукових поглядів ученого, стало модним проводити численні дискусії погромного характеру, в яких всіляко заперечувалася вартість наукових праць автора “Історії України-Руси”. Так, уже у травні 1931 р. на Соціально-економічному відділі ВУАН відбулися засідання циклів історії та філософії, повністю присвячені розвінчанню доробку академіка. Потягом двох днів із таврувальними за характером доповідями виступило більше десятка промовців, серед яких були і представники офіційної марксистської історіографії, і недавні учні самого М. Грушевського⁶⁸. Прикметно, що виступ М. Могілянського під час цього обговорення, в якому він охарактеризував соціологічні теорії М. Грушевського як еклектичні й тому не варті уваги, присутні кваліфікували як хитру спробу захистити академіка⁶⁹. З недовірою сприйняли й покайну заяву його учнів⁷⁰. Такі “дискусії” широко висвітлювалися в республіканських газетах, нерідко отримуючи на їхніх шпальтах своє продовження. Оскільки еволюція ставлення до наукового доробку М. Грушевського з погляду радянської моделі марксизму досить повно представлена в літературі, присвяченій останньому десятиліттю життя вченого, ми лише схематично окреслимо головні тенденції⁷¹.

⁶⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. Х. – Од. зб. 14628. – 192 арк.

⁶⁹ Там само. – Арк. 138–140.

⁷⁰ Там само. – Арк. 182.

⁷¹ Див., напр.: *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського... – С. 73–144; *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia... – С. 130–135;

Найбільш завзято радянські суспільствознавці атакували соціологічні погляди академіка, слушно вбачаючи в них серйозну загрозу для утвердження марксизму як “єдино вірної теорії вивчення суспільних явищ”. “Суть наукової роботи акад. Грушевського, – наголошував голова Держвидаву України, член ВУЦВК та ЦК КП(б)У А. Річицький, – саме в його соціології й методології”⁷². “Улюбленим” об’єктом марксистської критики залишалася соціологічна студія М. Грушевського над початками громадянства, її називали “працею, цілком спрямованою проти марксизму на захист буржуазної методології”⁷³. Ученого звинувачували у скептичному ставленні до суспільної теорії марксизму та її вульгаризації, закидали пропаганду “ідеалістичної” теорії “безкласовості” української нації та “позакласовості” українського історичного процесу⁷⁴. При розгляді в радянській суспільствознавчій літературі “буржуазних” соціологічних теорій, зокрема дюркгеймівської, традиційно згадували М. Грушевського як послідовника та популяризатора ідей французького вченого, при цьому наголошували на необхідності “взятися за розгляд поглядів деяких наших українських істориків і соціологів не тому, звичайно, що вони оригінальні, а тому, що виявляють весь мізерний еkleктичний стан української буржуазної соціологічної думки, яка історичний матеріалізм ще й досі трактує á la Грушевський”⁷⁵.

Особливо розгнужданою критика соціологічних підходів академіка стала після його фактичного заслання до Москви. Характеризуючи на початку 1930-х рр. загальнофілософські та соціологічні погляди вченого, чи як тоді стало модним писати – “грушевівства”, комуністичні ідеологи взагалі не вважали за потрібне обтяжувати себе полемікою з його концепціями, традиційно пов’язуючи їх з модними на той час течіями “буржуазної” науки. Так, В. Юринець, узагальнюючи суспільствознавчий доробок видатного історика, безапеляційно заявив, “що концепції Грушевського містять у собі зараз,

---

Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у радянській Україні (спроба реконструкції) // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 50–71; № 6. – С. 3–25; *Удод О. А.* Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках. – К., 2000. – С. 34–131; *Шаповал Ю.* Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. – С. 306–421; *Plokhy S.* Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – P. 346–414.

⁷² *Річицький А.* Проти інтервенції буржуазної науки // Більшовик України. – 1931. – № 9–10. – С. 35.

⁷³ *Скубицький Т.* Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – Т. 17. – С. 30.

⁷⁴ Див., напр.: *Яворський М.* Сучасні течії серед української історіографії // *Яворський М.* На історичному фронті: Збірка статтів. – Одеса, 1929. – Т. I. – С. 206–207; *його ж.* Провідні думки в розвитку історичної науки // Прапор марксизму. – 1929. – № 1. – С. 107–108, 113–114; *Річицький А.* Проти інтервенції буржуазної науки. – С. 41–43.

⁷⁵ *Степовий Т.* Буржуазні соціологічні школи // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 219; *Яворський М.* Відкриття українського товариства “Історик марксист” // Комуніст. – 1928. – № 294. – С. 2; *Штена К.* Соціологічна теорія релігії Е. Дюркгема і школа М. Грушевського // Записки Ніженського інституту соціального виховання. – Ніжен, 1932. – Кн. XII. – С. 46–74.

на даному етапі, всі основні філософські й соціологічні концепції сучасного фашизму”⁷⁶. Загалом у своїх суспільствознавчих ідеях, стверджували партійні критики, М. Грушевський солідаризується з “національною програмою українського соціально-фашизму”, яку проповідують представники української еміграції на зразок М. Шаповала⁷⁷.

З неменшою безоглядністю таврувалися історіософські ідеї видатного вченого, обґрунтовані у його численних історичних працях. Боротьба з головними постулатами історичної схеми М. Грушевського визнавалася першорядним завданням українських марксистських істориків⁷⁸. Цій проблемі присвячували спеціальні наукові зібрання. На її важливості, зокрема, у своїй доповіді під час роботи Першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів у січні 1929 р. наголосив тогочасний лідер української офіційної історіографії М. Яворський. Зазначивши, що схема М. Грушевського є продовженням теоретичних напрацювань українських істориків-народників, він зробив особливий акцент на критиці тези київського академіка про безкласовий характер української нації. На думку доповідача, небезпека концепції М. Грушевського полягає в її популярності серед молодих істориків, через що “отримує на Україні солідну базу, виявляє надзвичайно сильну тенденцію активно протиставляти себе платформі нашого марксистського фронту”⁷⁹. Важливість порушеної у доповіді проблеми засвідчувалася також тим фактом, що до неї зверталися більшість диспутантів під час обговорення виступу М. Яворського⁸⁰.

Не менш гостро представники марксистської історіографії поставилися до методологічних засад історіографічних пошуків М. Грушевського. Тут найбільш показовим є прискіпливе ставлення офіційної науки до продовження вченим роботи над синтетичною “Історією України-Руси”. Розлогою рецензією Ф. Ястребова на появу першої частини IX тому праці відгукнувся “Прапор марксизму”. Вже епіграф до рецензійної статті з “Науки логіки” Гегеля про хибну та дійсну історію давав підстави очікувати критичного розгляду нової праці М. Грушевського. Утім, суцільний негативізм змісту рецензії перевершував усі сподівання читача, знаменувавши черговий етап “марксистського наступу” на погляди академіка. Відзначивши, що з моменту появи першого тому “Історії” минуло тридцять років, рецензент змалював кардинальні зміни, яких зазнала Україна за цей час, протиставивши їх надто повільному, на його думку, темпу наукової праці самого вче-

⁷⁶ Юринець В. Український філософський фронт // Прапор марксизму-ленінізму. – 1932. – № 5–6. – С. 188.

⁷⁷ Річицький А. Національна програма українського соціально-фашизму // Більшовик України. – 1930. – № 5–6. – С. 39.

⁷⁸ Яворський М. Доклад о работе марксистских исторических учреждений на Украине // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. – М., 1930. – Т. 1. – С. 38; ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 251. – Арк. 133.

⁷⁹ Його ж. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Там само. – С. 430–431.

⁸⁰ Пренія по докладу М. И. Яворского // Там само. – С. 436–459.

ного, котрий “застряг” на історії XVII ст. Причину цього критик убачав у застарілості методологічної концепції М. Грушевського, що мало наслідком схематизм, відсутність чіткого плану самої праці та надмірну залежність від джерельного матеріалу, коли “документ цілком підкоряє собі автора”⁸¹. Національно-психологічному методу М. Грушевського, відмовляючи йому у будь-якій евристичній цінності, Ф. Ястребов протиставляє “дійсний” метод історичного дослідження – діалектичний матеріалізм. Не до вподоби рецензенту й ретроспективний метод автора “Історії України-Руси”, адже за його допомогою, наприклад, можна навести історичні паралелі між соціально-політичним життям в Україні за часів Хмельниччини та в добу Центральної Ради. Сукупно ці методи, наголошується в рецензії, й привели академіка до надмірного замилювання добою Хмельниччини, пошуку в ній “розбудженого національного почуття”, а не проявів класової боротьби. У цьому критик, перефразовуючи відомий вислів К. Маркса, вбачав намагання вченого поставити історію “з ніг на голову”, адже, наголошує він, центральними для вивчення повинні бути останні два століття, котрі підготували революцію 1917 р. та встановлення диктатури пролетаріату. Погоджуючись зі слухністю поодиноких наукових знахідок М. Грушевського, рецензент разом із тим цілковито заперечив вартість усієї його концепції, підкресливши, що навіть невеликі за обсягом узагальнення історії українського козацтва з марксистських позицій, як це, наприклад, зробив М. Покровський, значно цінніші для науки за всі разом узяті томи “Історії України-Руси”. Оскільки попередня марксистська публіцистика вже неодноразово критикувала схему та метод М. Грушевського, визнаючи разом із тим незаперечність його заслуг у галузі археографії та джерелознавства, Ф. Ястребов обрав об’єктом своєї критики саме цю ділянку творчих пошуків академіка. Навівши авторські слова про передчасність глибших висновків над добою Хмельниччини, позаяк неузагальненим залишається широке коло джерельного матеріалу, рецензент зазначив, що ця фраза “як не можна краще малює нам цілковиту розгубленість, беспорядність буржуазного історика перед матеріалом”. З погляду архітекτονіки, вважає Ф. Ястребов, рецензована праця постає банальною збіркою численних джерельних свідчень, “книгою без кістяка”, являючи собою “найкращий приклад «ползучего емпиризма» та релятивізму”. Критик також зауважив політичний аспект пропагованого М. Грушевським документалізму, наголосивши, що останній є зручною “димовою завісою”, яка дає змогу приховати справжні “дрібнобуржуазні” та “націоналістичні” погляди автора. “Ми повинні, розуміється, використати до кінця всю ту велетенську збірку фактів та деяких висновків, що їх подає в окремих місцях своєї роботи Грушевський, – зазначає рецензент, – але ж нам треба, пророблюючи цю «важку роботу», за допомогою діалектичної методи так само і нещадно розбивати ворожу нам авторову концепцію історії України, що

⁸¹ *Ястребов Ф.* Тому дев’ятого перша половина. [Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. I: Хмельниччина, роки 1650–1653. – ДВУ, 1928. – 601 с.] // Прапор марксизму. – 1930. – № 1. – С. 136.

нею просякнені перші вісім томів його твору”⁸². Першій половині дев’ятого тому, підкреслює Ф. Ястребов, чи не ще більшою мірою властиві “і націоналізм, і психологізм, і документалізм”. Задавши своєму огляду саме такий тон, рецензент на наступних його сторінках послідовно, з окреслених партійно-класових позицій, піддав нищівній критиці представлені в книзі інтерпретації подій і документів, повсюдно тавруючи М. Грушевського як “буржуазного історика” та “націоналіста”, що так і “лишився на своїх старих позиціях”. Констатувавши врешті методологічну безпорадність та фахову неспроможність української національної історіографії в особі її найвидатнішого представника, Ф. Ястребов фактично виніс вирок “«Тому дев’ятого перша половина» – ворожа нам книга!”⁸³. Зауважимо, що в такому ж річищі безапеляційної критики історичних поглядів М. Грушевського, щоправда, зі значно більшим арсеналом лайливих епітетів, була витримана рецензія того ж автора на другу частину IX тому, що з’явилася через чотири роки⁸⁴.

В умовах становлення моноідеологічного інтелектуального простору дедалі нетерпимішим було ставлення влади до існування будь-якої фахової періодики, зміст якої не відбивав зацікавлення марксистською тематикою. Особливо яскравим проявом цього була розгорнута у партійних часописах погромна акція стосовно журналу “Україна”⁸⁵. “Буржуазно-націоналістичною трибуною” кваліфікувався журнал у назві статті завідувача культпропвідділу та агітпроппресвідділу ЦК КП(б)У А. Хвилі. Розглядаючи змістове та ідейне наповнення “України”, рецензент зауважив відсутність на її сторінках будь-яких публікацій з “розробки питань робітничого руху”, назвавши часопис “сімейним архівом оцієї української буржуазної інтелігенції та українського панства”⁸⁶. Аналізуючи деякі статті головного редактора та його співробітників на сторінках часопису, А. Хвиля зосередився на політичній складовій їхнього змісту, наголошуючи на ворожості пропагованих авторами поглядів. Підтвердження своєї оцінки критик також знаходить, досліджуючи термінологію публікацій “України”. За його спостереженнями, читач не знайде там жодних натяків на більшовицький словотвір, зате, повсюдно вживається термінологія, властива українській історичній літературі кінця XIX – початку XX ст. Особливо багато місця А. Хвиля відвів статтям М. Грушевського “Ганебній пам’яті” та “Велике діло”, піддавши

⁸² Там само. – С. 134.

⁸³ Там само. – С. 148.

⁸⁴ *Ястребов Ф.* Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 року на Україні. (З приводу 2 половини IX т. “Історії України-Руси” акад. М. Грушевського) // Записки Історично-археографічного інституту. – К., 1934. – № 1. – С. 55–120.

⁸⁵ Див., напр.: *Гуревич З.* Псевдомарксизм на службі українського націоналізму. (До останніх виступів О. Гермайзе) // *Більшовик України.* – 1929. – № 9. – С. 55–69; *Скубицький Т.* Класовая боротьба в украинской исторической литературе. – С. 32–34; *Річицький А.* Проти інтервенції буржуазної науки. – С. 38–41; *Свідзінський М.* Критичний огляд журналу “Україна” за 1927–1929 р. // *Прапор марксизму.* – 1929. – № 6. – С. 236–241.

⁸⁶ *Хвиля А.* Буржуазно-націоналістична трибуна (про журнал “Україна”) // *Більшовик України.* – 1931. – № 6. – С. 46.

авторські тези жорсткій партійній критиці. У цьому ж ідеологічному річищі автор оцінив й інші публікації на сторінках “України” і дійшов висновку, що журнал виступає “проти нашої пролетарської дійсності”⁸⁷. Особливо прискіпливою партійна критика була до чисел журналу, присвячених вивченню проблематики українського суспільно-політичного та інтелектуального життя в ХІХ – на початку ХХ ст. Комуністичні оглядачі не могли погодитися з тим, що на сторінках “України” творча спадщина таких видатних представників вітчизняної культури, як М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, Т. Шевченко, В. Антонович, О. Лазаревський, була представлена виключно з позицій поступу українського національного життя та їх внеску до осмислення й реалізації ідеї Соборної і Вільної України⁸⁸. При цьому в критичних виступах відбувалася своєрідна “селекція”, коли одних діячів українства таврували як представників “реакційного табору” (особливо П. Куліша та О. Лазаревського), інших же зараховували до пантеону офіційно визнаної більшовиками української культури (передусім Тараса Шевченка).

У ситуації наростаючого ідеологічного тиску “Україну” спіткала закономірна доля – друк часопису було припинено. Відновлений за певний час журнал під такою ж назвою мав уже зовсім іншу редакційну колегію та проіснував недовго. Зміст відновленого часопису відбивав реалії посилення “класової боротьби на історичному фронті”. Про це промовисто свідчили розміщені на його сторінках статті, більшість з яких зосереджувалася на критиці творчого доробку М. Грушевського. Серед критичних публікацій містилися й праці недавніх учнів академіка, які всіляко намагалися відмежуватися від учителя. Наприклад, на критиці історико-правових поглядів М. Грушевського зосередив увагу Л. Окиншевич. Свій виступ він розглядав як частину розгорнутого в республіці “історичного фронту” проти концепцій академіка. Відзначивши необхідність марксистського погляду на студії вченого з галузі історії українського права, критик зауважив, що у дореволюційні часи вони відігравали “певну корисну” роль, адже “били по централізаторських тенденціях, що відверто й цинічно служили колоніальній політиці російського царизму, російських кріпосників і російського капіталу на Україні”⁸⁹. Розглядаючи періодизацію М. Грушевським історії правових процесів в українських землях, Л. Окиншевич справедливо вказує, що вона

⁸⁷ Там само. – С. 58. Див. також: ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 4189. – Арк. 2–3.

⁸⁸ Див., напр.: *Навроцький Б.* Шевченко в освітленні буржуазно-реставраторської концепції М. Грушевського // *Життя й революція.* – 1932. – № 4. – С. 27–34; *Рубач М. А.* Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії “трудового народу”. (Соціально-політичні погляди М. С. Грушевського) // *Червоний шлях.* – 1932. – № 11–12. – С. 127–130; *Затонський В. П.* Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. (Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН). – К., 1934. – С. 31–33.

⁸⁹ *Окиншевич Л.* Національ-демократична концепція історії України в працях академіка Грушевського // *Україна.* – 1932. – № 1–2. – С. 94.

загалом корелюється із загально-історичною схемою вченого. Уже в характері цієї періодизації критик вбачає реалізацію “програми буржуазного націоналізму”, адже в її основі лежить не класовий та соціально-економічний, а виключно національний критерій. Розглянувши погляди М. Грушевського на проблеми українського права з позицій догматизованого марксизму, автор докладніше зупиняється на характеристиках ученим держави Богдана Хмельницького. Це він робить з метою провести паралелі між інтерпретаціями автора “Історії України-Руси” та поглядами на козацьку державу В. Липинського. Попри дрібні відмінності, обидва дослідники, на переконання Л. Окиншевича, цілком солідарні в “державницькому” підході до вивчення тієї доби, адже їхня увага зосереджена не на класовому та соціальному протистоянні, а на осмисленні феномена становлення національного державотворення. Тому й вся історико-правова концепція М. Грушевського, наголошує автор, “відповідає політичній акції української буржуазії, що для неї перше завдання було утворити національну державу”⁹⁰. Рясно цитуючи праці Маркса та Леніна, Л. Окиншевич заперечує слушність теоретичних підстав історико-юридичних поглядів автора “Історії України-Руси”, вбачаючи в них деталізацію його загальної “національ-демократичної” концепції “безбуржуазності” української нації та підкреслюючи їхню залежність “від формально-догматичного методу, який культивувала буржуазно-дворянська наука історії права”⁹¹. Цікаво, що даючи таку загальну оцінку концепції М. Грушевського, автор відзначив потужний вплив його ідей на всю українську історико-правову думку першої третини ХХ ст., зокрема, цілком у дусі модного тоді “самовикривання,” й на своїй праці. “Реорганізацію” “України” у напрямку “комунізації” змісту з великим занепокоєнням сприйняли українські оглядачі у вільному світі, слушно вбачаючи в цьому факті остаточний погром створеного М. Грушевським у ВУАН осередку наукового українознавства⁹².

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. ім’я М. Грушевського дедалі більше ставало в очах марксистської критики символом всієї української “буржуазної” історичної науки, з якою слід було вести безоглядну боротьбу на всьому “історичному фронті”. Засобом шантажу та приводом до морального терору українських інтелектуалів з боку партійних органів було їхнє прихильне ставлення до М. Грушевського. Помічених у щонайменшій симпатії чи лояльності до творчих ідей автора “Історії України-Руси” безапеляційно критикували, що нерідко вело за собою й цілком конкретні репресивні заходи. З маси українознавчої літератури визбирувалися та таврувалися будь-які позитивні чи просто нейтрально-інформаційні згадки про

⁹⁰ Там само. – С. 100.

⁹¹ Там само. – С. 105.

⁹² *Сірополко С.* Відновлена “Україна” та її виступ проти акад. М. Грушевського // Тризуб. – Париж, 1933. – Ч. 8 (366). – С. 3–6; *М. Л. [Донцов Д.]* З пресового фільму // Вістник: Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – 1933. – Р. I. – С. 156–159.

видатного вченого, завважувалася найменша солідарність з його поглядами, пригадувалися й більш віддалені в часі схвальні оцінки внеску академіка в національну культуру, при цьому особливо популярними були характеристики, висловлені під час святкування ювілею в 1926 р.

Поряд з М. Грушевським, у центрі боротьби з українською національною наукою опинилися також представники його київської школи та співробітники в історичних установах ВУАН⁹³. Академічні дослідницькі структури, створені вченим у Києві, партійні функціонери однозначно кваліфікували як “найбільш сильне вогнище дрібнобуржуазного та буржуазного напрямку”⁹⁴, де “адепти історичної науки [...] крім вправлятися в дослідчій роботі, вправлялись ще і в контрреволюційній роботі”⁹⁵. На сторінках партійної періодики стверджувалося, що діяльність історичних установ, якими керує М. Грушевський, “позначається добром переважно не актуальних тем для дослідження та опрацювання їх. [...] Характерною рисою робіт катедри [М. Грушевського], за незначними винятками, є відірваність дослідження від соціально-економічних і політичних процесів на Україні не тільки сучасних, а щодо соціально-економічних процесів, почасти і в минулому, недостатня аналіза, а часом і цілковитий брак її, клясової природи історичних явищ і клясової боротьби, що точилася на Україні...”⁹⁶. Тенденційна критика наукового доробку українських істориків другої половини 1920-х – 1930-х рр. з позицій панівної ідеології була своєрідним продовженням боротьби із самим М. Грушевським. Погромні за характером рецензії на наукові праці цих дослідників неодмінно містили висновки про приналежність до “національ-демократичної”, “буржуазної”, “реставраторської” школи академіка, що було рівнозначно відмові у фаховій компетентності та звинуваченню в політичній ворожості⁹⁷.

У процесі наростання тоталітарних тенденцій у країні на зламі 1920-х – 1930-х рр. розпочалися пошуки ворога вже всередині самого марксистського історичного середовища республіки: з тією ж нещадністю, що й пред-

⁹³ Юркова О. Діяльність науково-дослідницької кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 207–265.

⁹⁴ Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе. – С. 27.

⁹⁵ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 1881. – Арк. 1зв.

⁹⁶ Кокошко С. Стан історичної науки у ВУАН // Пролетарська правда. – 1930. – № 262. – С. 2.

⁹⁷ Див., напр.: Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії. – С. 204–205; Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе. – С. 34–36; Дорошкевич О. Ще одна буржуазна інтерпретація минулого: [Рец. на кн.: Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–70 рр. – К.: ДВУ, 1930] // Життя й революція. – 1931. – № 11–12. – С. 105–116; Кокошко С. У наступ проти буржуазної історичної науки // Пролетарська правда. – 1931. – № 62. – С. 2; № 65. – С. 3; № 76. – С. 2; Якубовський С. Проти націонал-фашистських настанов у бібліографічних працях ВУАН // Життя й революція. – 1934. – № 1. – С. 101–114; Ілюкович М. Н. И. Костомаров и буржуазно-националистическая украинская историография // Проблемы марксизма. – 1934. – № 2. – С. 91–114.

ставників “буржуазної науки”, таврували недавніх колег за будь-які прояви толерантності до ідей М. Грушевського чи просто недостатню боротьбу з його концепціями. У цьому випадку промовистою ілюстрацією слугує розгорнута навесні 1929 р. в радянській історіографії дискусія довкола історичних поглядів М. Яворського. Розпочата на Всесоюзному з’їзді істориків-марксистів, вона набула особливої гостроти на травневих засіданнях історичного відділу Українського інституту марксизму-ленінізму. Незважаючи на рівень займаних М. Яворським посад та його численні заслуги перед марксистською історичною наукою в Україні, передусім створення першого синтезу минулого нашого народу з позицій класової боротьби, який було протиставлено ідеологічно небезпечному компендіуму М. Грушевського, його погляди були піддані досить жорсткій критиці. Окрім того, учасники дискусії закидали М. Яворському солідарність із висновками автора “Історії України-Руси” щодо оцінки низки аспектів минулого українських земель, недостатню старанність у викритті “дрібнобуржуазної історіографії”, зарахувавши врешті його до “одного сімейства з Грушевським”⁹⁸. Незважаючи на покайні листи ще недавнього лідера українських марксистів, на сторінках партійної періодики виразно вказувалося, що “соціально-політичні коріння основних принципових помилок М. І. Яворського треба шукати [...] у М. С. Грушевського”⁹⁹. Це обговорення, поклавши початок трагічним змінам у долі самого М. Яворського, знаменувало загострення в країні боротьби з будь-якими спробами інтерпретувати дедалі більш догматизований марксистський суспільствознавчий канон. Після розгрому історичних концепцій М. Яворського партійні критики взяли за його учнів, вишукуючи в їхніх творах впливи ідей М. Грушевського.

За період з кінця 1920-х рр. і до смерті вченого значно радикалізувалися й загальні оцінки його наукового доробку. Спершу його діяльність характеризувалася (у класичному для марксистської термінології дусі) як “дрібнобуржуазна” та “ідеалістична”, в короткому часі почали застосовуватись відверто лайливі визначення типу “зоологічний націоналізм”, а на початку 1930-х рр. після утвердження в Німеччині націонал-соціалізму почастишали звинувачення у “фашизмі”. Ці тенденції промовисто відобразилися у виданнях Історично-археографічного інституту, що був утворений на місці розгромлених історичних установ ВУАН. Уже у передмові до першого випуску “Записок” цього інституту вказувалося, що “історичні установи ВУАН об’єднували чималу кількість буржуазно-націоналістичних істориків як з табору україн-

⁹⁸ Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // Літопис революції. – 1930. – № 3–4. – С. 189–196, 215–216, 229. Див. також: ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2920. – Арк. 1–42.

⁹⁹ Рубач М. Ревізія більшовицької схеми рухомих сил і характеру революції 1905–1917 р.р. (Права плятформа на історичному фронті) // Більшовик України. – 1929. – № 17–18. – С. 20. Див. також: Сухино-Хоменко В. На марксистському історичному фронті // Більшовик України. – 1929. – № 17–18. – С. 42–55; № 19. – С. 40–56; ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 1881. – Арк. 23в.

ського, так і великодержавницького; групуючись, головним чином, навколо академіка М. Грушевського, вони були одним з найбільших загонів української контрреволюції на історичному фронті і дали чимало класововорожожої продукції”¹⁰⁰. У виданні також наголошувалося, що головним завданням інституту буде “викрити й розтрощити буржуазно-націоналістичні і націонал-ухильницькі історичні схеми й концепції, боротись з перекрученнями й фальсифікацією історії, за правильну марксоленінську схему історії України”¹⁰¹. Зміст “Записок” цілком відповідав поставленому завданню. Практично всі публікації у виданні так чи інакше присвячувалися боротьбі з ідеями М. Грушевського та його послідовників. Не додаючи нових суттєвих аргументів до усталеної моделі критики творчого доробку вченого на класовому ґрунті, їхні автори натомість безоглядно вправлялися у бруталності висловлених оцінок. Про характер цієї критики промовисто свідчать уже самі назви статей І. Кравченка (“Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії”)¹⁰² та І. Слизького (“Про націонал-фашистські настанови у виданні І тому творів В. Антоновича”)¹⁰³. Навіть рецензія Ф. Ястребова на другу частину ІХ тому “Історії України-Руси” мала характерну назву – “Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 р. на Україні”¹⁰⁴. Таврувальна майстерність радянської критики у цих статтях досягла свого апогею, а самі вони, за влучним виразом Р. Пирого, “назавжди залишаться символами епохи сталінщини, безмірної ідеологізації науки, аморального служіння політиці, взірцями псевдонаукової бруталної риторики”¹⁰⁵.

Описані вище факти наростання бруталності в оцінках наукових праць М. Грушевського були із тривогою сприйняті як в українському середовищі поза межами радянської держави, так і західноєвропейськими славістами, особливо учнями та колегами видатного вченого¹⁰⁶. Оглядачі марксистської періодики вказували на подібність антиукраїнської риторики радянських авторів та російських націоналістів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Так, характеризуючи марксистську критику ІХ тому “Історії України-Руси” М. Грушевського, його учень В. Герасимчук зазначав: “Мимохіть насувається питання,

¹⁰⁰ Від редакції // Записки Історично-археологічного інституту. – К., 1934. – № 1. – С. 6.

¹⁰¹ Там само. – С. 8.

¹⁰² *Кравченко І.* Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії (академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції) // Записки Історично-археологічного інституту. – К., 1934. – № 1. – С. 9–54.

¹⁰³ *Слизький І.* Про націонал-фашистські настанови у виданні І тому творів В. Антоновича. (Книжку видано Соцеконномвідділом ВУАН 1932 р. / За ред. М. Ткаченка і К. Мельник-Антонович) // Там само. – С. 121–156.

¹⁰⁴ *Ястребов Ф.* Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 року на Україні... – С. 55–120.

¹⁰⁵ *Пиріг Р. Я.* Життя М. С. Грушевського... – С. 140.

¹⁰⁶ Див. про це докл.: *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). – К.; Дрогобич, 2008. – С. 340–342, 350–352.

чи під позором [виглядом] страху про пролетарську справу не вилазить зле укритий давний чорний воюючий націоналізм імперіялістичної марки?”¹⁰⁷.

Перманентному зростанню істерії у ставленні до постаті Михайла Грушевського з боку представників радянської влади та офіційної науки покляла край трагічна смерть ученого, захопивши зненацька партійних функціонерів. Про це промовисто свідчили некрологи, котрі з’явилися на шпальтах республіканської і центральної преси. Ніби слідуючи давньому правилу – “про мертвих або добре, або нічого”, зі шпальт радянських газет цілковито зникли узвичасні характеристики постаті М. Грушевського з відповідною лайливою риторикою. Досить виважено і спокійно, услід за “Правдою”, вченого кваліфікували як одного з “найвидатніших буржуазних істориків України”, котрий, подібно до інших змінювачів, переосмислив своє ставлення до радянської влади і повернувся з еміграції. Виключно в інформаційному ключі висвітлювалися й основні віхи життя та діяльності академіка¹⁰⁸.

На похороні М. Грушевського офіційне ставлення до нього висловив нарком освіти В. Затонський. Назвавши покійного “фундатором української буржуазної” історіографії, він відзначив солідність його внеску в українську культуру. Поряд із згадкою про заслуги померлого у боротьбі з царизмом, досить завуальовано було сказано про його непрості стосунки з більшовиками в часи Визвольних змагань. Традиційно для радянської публіцистики нарком зобразив вченого як змінювача. Даниною тому часу боротьби з “українським буржуазним націоналізмом” стала згадка у його виступі про те, як націоналісти “цькували” академіка за його намагання стати на радянські позиції. Завершуючи свій виступ, В. Затонський спробував наблизити М. Грушевського до радянської влади, фактично заперечуючи попередні роки безоглядного та повсюдного таврування вченого. “В цей час на схилі довгого життя, аналізуючи об’єктивні факти історії, Михайло Сергійович знаходить в собі сили уявити хибність попередніх висновків з своїх соціологічних теорій, що приводили його на шлях боротьби з диктатурою пролетаріату. Він бачить крах буржуазної цивілізації, визнає перевагу соціалізму. Він шукає і знаходить своє місце серед учених радянської країни. Радянська влада завжди з повагою ставилася до людей науки, до працівників мистецтва, техніки, культури. Як видатного вченого, вшановуємо ми М. С. Грушевського”¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Герасимчук В. З нагоди появи IX тому “Історії України-Руси” М. Грушевського / Публ. Я. О. Федорука // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 540.

¹⁰⁸ М. С. Грушевський // Правда. – 1934. – № 326. – С. 3; М. С. Грушевський // Известия. – 1934. – № 276. – С. 3; Акад. М. С. Грушевський // Червоний шлях. – 1934. – № 11–12. – С. 171; М. С. Грушевський // Комуніст. – 1934. – № 273. – С. 2; М. С. Грушевський // Пролетарий. – 1934. – № 272. – С. 4; Акад. М. С. Грушевський // Вісті Всеукраїнської Академії Наук. – 1934. – № 6–7. – Вересень–жовтень. – С. 35–36; М. С. Грушевський // Вісті ВУЦВК. – 1934. – № 272. – С. 2.

¹⁰⁹ Промова наркома освіти УСРР акад. В. П. Затонського на похоронах акад. М. С. Грушевського // Вісті Всеукраїнської Академії Наук. – 1934. – № 6–7. – Вересень–жовтень. – С. 37–40.

Крім кількох некрологів і виступу українського наркома, на сторінках радянської періодики не знаходимо інших рефлексій щодо смерті видатного діяча. Крім дійсного гостро критичного ставлення до нього, це пояснюється й тією обставиною, що невдовзі після смерті українського вченого було вбито одного з лідерів радянської держави – С. Кірова, і ця подія відсунула все інше на другий план. По смерті академіка розгнуждана критика його творчої спадщини в радянському суспільствознавстві значною мірою стихла. У 1936 р. з'явився підготовлений до друку донькою М.С. Грушевського X том “Історії України-Руси”; також відомо про плани видання VI тому “Історії української літератури”, про що свідчить видавнича рецензія на нього О. Білецького¹¹⁰. Ці факти, стверджує С. Білокінь, “сигналізують про наявність якоїсь сприятливої для Грушевського ситуації саме наприкінці 1930-х років, хоч як би парадоксально це виглядало”¹¹¹.

Кардинальна зміна тональності в офіційних оцінках ще недавнього класового ворога, чий доробок було визнано особливо небезпечним для підвалин радянської держави, викликала збентеження в українському суспільстві. Цю розгубленість у середовищі київської інтелігенції дотепно охарактеризувала у своїх спогадах Н. Полонська-Василенко. На запитання знайомої комуністки, у чому ж полягає причина такої небаченої метаморфози у ставленні до М. Грушевського, історик з іронією відповіла: – “Діалектика”¹¹². Влучність цього вислову підтверджувалася наведеною нею чуткою про те, що коли директор видавництва ВУАН надрукував виступ В. Затонського на похороні М. Грушевського на сторінках чергового академічного видання, то останнє було конфісковане, а сам ініціатор поплатився партквитком і посадою.

Підсумовуючи все вищезказане про марксистську рецепцію наукового доробку М. Грушевського протягом першої третини ХХ ст., можемо впевнено ствердити, що вона стала своєрідним дзеркалом, у якому виразно відбилася еволюція радянської версії марксистської соціологічної теорії. На початку ХХ ст. російські марксистки М. Рожков та М. Покровський, закладаючи українському вченому недооцінку соціально-економічного чинника історичного поступу та гіперболізацію значущості культурно-ідейних явищ, загалом визнавали наукову вагомість його доробку, евристичну цінність обстоюваних ним концепцій, наголошуючи на необхідності деякої корекції дослідницьких акцентів.

Перетворення марксизму на офіційну ідеологічну доктрину радянської держави призвело до поступового закріплення головних світоглядних положень цієї філософської моделі. Радянські суспільствознавці, виконуючи

¹¹⁰ Білокінь С. Рецензія О. Білецького на шостий том “Історії Української Літератури” // УІЖ. – 1991–1992. – № 3–4/1–4. – С. 261–264.

¹¹¹ Там само. – С. 257.

¹¹² Н. Д. [Полонська-Василенко Н.] З моїх спогадів про М. Грушевського. (Процес СВУ. Смерть і похорон М. Грушевського) // Україна. – Париж, 1953. – Ч. 9. – С. 744–747.

партійні директиви про перманентне “загострення боротьби на ідеологічному фронті”, дедалі нетерпиміше ставилися до будь-яких спроб альтернативного погляду на суспільно-історичні явища. Домінуючою стала ідея непримиренної боротьби зі здобутками західної та дореволюційної історіографії, котрі стали інтерпретуватися як ідеалістичні, антинародні, антимарксистські. В оцінці творчих пошуків учених старої школи переважав односторонній підхід: безапеляційна, агресивна критика. Це промовисто відбилося на еволюції оціночних інтерпретацій наукових праць М. Грушевського з боку представників офіційної науки. Так, досить тривалий час радянські суспільствознавці, різко засуджуючи політичне минуле вченого, цілком лояльно ставилися до його наукового доробку. Вони толерували історичну схему М. Грушевського; покликаючись на його здобутки, використовували зібраний ученим джерельний матеріал для ілюстрації власних теорій. Утім, загострення суспільно-політичної ситуації в країні, згорання процесів українізації, наростання тоталітарних тенденцій в ідеології та науці, врешті – поява молодих марксистських кадрів, вихованих у дусі ідейної непримиренності та наукового догматизму, призвели, починаючи з останньої третини 1920-х рр., до стрімкого зростання критичності на адресу наукового доробку М. Грушевського.

При цьому відзначимо, що представники російської марксистської науки, на відміну від своїх українських колег, більш стримано ставилися до Грушевського-історика. Чи не найбільш яскраво це проявлялося в тому, що навіть у роки загострення ідеологічної боротьби на “історичному фронті” ставлення з боку російських радянських учених до праць М. Грушевського було помірковано критичним, що особливо контрастувало з тією істерією, яку здійняли на сторінках київських і харківських видань українські суспільствознавці. Загалом же, радянська грушевськіана, так і не піднявшись до рівня наукової критики праць патріарха вітчизняної науки та коректної полеміки з ним, вульгарністю оцінок продемонструвала крайні варіанти ідеологізації доробку вченого.

Віталій Тельбак (Дрогобич). Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (Перша третина ХХ століття).

У статті проаналізовано праці російських та українських істориків-марксистів першої третини ХХ ст., присвячені осмисленню творчого доробку М. Грушевського. Виявлено головні оціночні тенденції при інтерпретації наукових праць історика і зроблено висновок про зростання критичності у сприйнятті діяльності вченого внаслідок догматизації наукового життя в радянській державі.

Ключові слова: М. Грушевський, рецепція, творча спадщина, українська історіографія, російська історіографія, марксизм.

Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського

Виталий Тельвак (Дрогобыч). **Марксистская рецепция творческого наследия Михаила Грушевского (Первая треть XX века).**

В статье проанализированы работы российских и украинских историков-марксистов первой трети XX века, посвященные осмыслению творческого наследия М. Грушевского. Выявлены главные оценочные тенденции при интерпретации научных идей историка и сделан вывод о нарастании критичности в восприятии деятельности ученого вследствие догматизации научной жизни в советском государстве.

Ключевые слова: М. Грушевский, рецепция, творческое наследие, украинская историография, российская историография, марксизм.

Vitalii Telvak (Drohobych). **Marxist Reception of Mykhailo Hrushevsky's Creative Heritage (The First Third of the 20th Century)**

The article provides analysis of the works by Russian and Ukrainian Marxist historians of the first third of the 20th century which are devoted to the comprehension of Hrushevsky's creative heritage. It reveals the main appraisal tendencies in the interpretation of the historian's scientific heritage. The results of the study lead to the conclusion that there was increasing criticism directed towards Hrushevsky's activity. This was due to the dogmatization of scholarly life in the Soviet state.

Key words: Hrushevsky, reception, creative heritage, Ukrainian historiography, Russian historiography, Marxism.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України
- Олена БАЧИНСЬКА (Одеса) – доктор історичних наук, професор Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
- Сергій БЛОКІНЬ (Київ) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- Марія БУТИЧ (Київ) – науковий співробітник Центрального державного історичного архіву України у м. Києві
- Дмитро ВИРСЬКИЙ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- Ігор ГИРИЧ (Київ) – кандидат історичних наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Ніна ГРИЦАЙЛО (Київ) – журналіст, член Ради ветеранів преси при Спілці журналістів України
- Ярослав ДАШКЕВИЧ (Львів) – доктор історичних наук, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, керівник Львівського відділення Інституту
- Марія ДМИТРИЄНКО (Київ) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- Віктор ДУДКО (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
- Інна ЗАБОЛОТНА (Київ) – кандидат історичних наук, викладач кафедри Давньої та Нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Ірина ЗАМОСТЯНИК (Львів) – молодший науковий співробітник Інституту народознавства Національної академії наук України
- Світлана ЗІНЧЕНКО (Львів) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу рукописів та стародруків Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького, доцент кафедри книжкової графіки та дизайну друкованої продукції Української академії друкарства

- Мирон КАПРАЛЬ (Львів) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Катерина КЛИМОВА (Київ) – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету культури і мистецтв
- Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Михайло КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Володимир КРАВЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Володимир ЛЕНЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Ігор МАРЧУК (Рівне) – завідувач Відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею
- Надія МИРОНЕЦЬ (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу джерел з Новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- о. Юрій МИЦИК (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Анна НАВРОЦЬКА (Львів) – науковий співробітник відділу рукописів та стародруків Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького
- Світлана ПАНЬКОВА (Київ) – директор Історико-меморіального музею Михайла Грушевського
- Віталій ПЕРКУН (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- Світлана ПОТАПЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Ірина ПРЕЛОВСЬКА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Галина СВАРНИК (Львів) – завідувач Науково-дослідного відділу історичних колекцій Львівської національної наукової бібліотеки України ім. Василя Стефаника
- Іван СИНЯК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Ігор СКОЧИЛЯС (Львів) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

- Ірина СКОЧИЛЯС (Львів) – кандидат історичних наук, учений секретар Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Валерій СТАРКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Інна СТАРОВОЙТЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Наталя СТАРЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Лідія СУХИХ (Київ) – провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві
- Віталій ТЕЛЬВАК (Дрогобич) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
- Олесь ФЕДОРУК (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
- Ярослав ФЕДОРУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Андрій ФЕЛОНЮК (Львів) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Юрій ЧЕРЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Валентина ШАНДРА (Київ) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- Юлій ШЕЛЕСТ (Київ) – редактор редакційного відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України
- Олексій ЯСЬ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

З М І С Т

1. АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Ярослав Дашкевич</i> . Сарацени – таємничий народ середньовічної України (Джерела та їхня інтерпретація)	7
<i>Володимир Александрович</i> . Мистецькі сюжети Холмського літопису князя Данила Романовича: Нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела	38
<i>Іван Синяк</i> . Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі	73
<i>Світлана Потапенко</i> . “Відомості про старшинських дітей” 1765–1766 років як джерело з історії козацької старшини Слобідської України	90
<i>Надія Миронець</i> . Листування Володимира Винниченка з Микитом Шаповалом як джерело інформації про життя української політичної еміграції в Європі у 1920-х роках	112
<i>Ірина Преловська</i> . Документальні матеріали з історії соборної діяльності Української автокефальної православної церкви (1921–1930) – Української православної церкви (1930–1937): Джерелознавчий аналіз . .	127
<i>Ігор Марчук</i> . Діловодство та архівна справа в УПА-Північ	159
<i>Юрій Черченко</i> . Документи Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві	173
<i>Галина Сварник</i> . Між Києвом і Львовом: Листування Юрія Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969)	191

2. КАРТОГРАФІЯ, БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО, СФРАГІСТИКА

<i>Володимир Ленченко</i> . Столиця Гетьманщини Глухів за планами XVIII століття	223
<i>Світлана Зінченко</i> . Історіографія та проблеми каталогізації давніх оправ книг	241
<i>Ірина Скочильяс</i> . Деканатські печатки Жовківського округу кінця XVIII – початку XX століття	250

3. ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

<i>Наталія Старченко</i> . Каптуровий суд першого безкоролів'я крізь призму скарг (1572–1574)	265
---	-----

<i>Анна Навроцька</i> . Найдавніша книга духовного суду Львівської православної єпархії 1668–1674 років (Зі збірки Національного музею у Львові)	284
<i>Ігор Скочиляс</i> . Південна межа Галицької (Львівської) єпархії у XV – XVIII століттях (Історико-географічний аспект)	303
<i>Віктор Дудко</i> . Джерела статті Павла Грабовського “Микола Гаврилович Чернишевський”	326
<i>Михайло Ковальчук</i> . Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Лівобережній Україні (липень – грудень 1919 року)	337
<i>Володимир Ковальчук</i> . Українське питання у листуванні членів ОУН з італійськими державними діячами у 1930-х роках	352
<i>Віталій Тельвак</i> . Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (Перша третина XX століття)	365
<i>Олексій Ясь</i> . “Невикінчена” харизма. Образ Івана Мазепи в конструкції Мазепинського ренесансу Олександра Оглоблина	398

4. ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

<i>Володимир Кравченко</i> . Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття	417
<i>Ірина Замостяник</i> . Тестамент львівського архітектора Павла Римлянина (1618)	457
<i>Дмитро Вирський</i> . Королівське надання на Хортицю князю Яремі Вишневецькому 1648 року	467
<i>Ярослав Федорук</i> . Два листи архімандрита Данила Афінського і грека Федора Дмитрієва до царя Олексія Михайловича у 1656 році	475
<i>о. Юрій Мицик</i> . З листування Івана Виговського	511
<i>Валентина Шандра</i> . Совісний суд в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: структура, судові практики та архівні фонди	532
<i>Світлана Панькова, Валерій Старков</i> . Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 роки	555
<i>Ігор Гирич</i> . Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику “Przegląd Krajuowy” (Листи В. Липинського до Б. Ярошевського (1910) та Б. Ярошевського до М. Грушевського (1914))	619
<i>Інна Старовойтенко</i> . Два листи В’ячеслава Липинського до Володимира Винниченка (січень 1912 року)	664
<i>Лідія Сухих</i> . Київський обласний центр дії та причетність до нього М. П. Василенка та В. О. Романовського	678
<i>Андрій Фелонюк</i> . Два листи Омеляна Пріцака до о. Романа Луканя від 1941 року	688

5. РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

<i>Мирон Капраль</i> . Своєрідність київського магдебурзького права: нотатки на маргінесі нової книги про Київ кінця XV – першої половини XVII століть [Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 360 с.]	697
---	-----

<i>Мирон Капраль</i> . Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783 / Wyd. Andrzej Janeczek. – Poznań; Warszawa, 2005. – Т. I. – LXIII + 450 s.; Т. II. – 291 s. – (Edycja elektroniczna, płyta CD)	704
<i>Олена Бачинська</i> . Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр., “Описание” ніжинської шляхти 1784 р. / Упоряд., вступ. ст. І. Ситого. – К.: Темпора, 2008. – 232 с.	710
<i>Ігор Гирич</i> . Gancarz Bogdan. “My, szlachta ukraińska...” Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego. 1882–1914. – Kraków: Arcana, 2006. – 330 s.	716
<i>Віталій Тельвак</i> . Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові. Каталог / Упор. О. Мартиненко; ред. Г. Сварник. – Львів, 2005. – 219 с.	720
<i>Володимир Александрович</i> . Нотатки до ненаписаної книги (Motylewicz Jerzy. Społeczeństwo Przemyśla w XVI i XVII wieku. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – 433 s.)	725
<i>Катерина Климова</i> . Нотатки археографа на сторінках Спогадів Павла Потоцького	745
<i>Інна Заболотна</i> . Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.); І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – 520 с.	767
<i>Андрій Фелонюк</i> . Гречило Андрій. Сучасні символи областей України. – Київ; Львів: б. в., 2008. – 48 с. + VIII с.; іл.	770
<i>Володимир Ковальчук</i> . Марчук Ігор. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-“Клим Савур”. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2009. – 168 с.	774

6. MISCELLANEA

Сватання “по-львівськи” у XVII столітті (<i>Мирон Капраль</i>).	785
Документ 1796 року про виготовлення печаток у Брацлавському намісництві (<i>Віталій Перкун</i>)	788
Три шевченкознавчі нотатки (<i>Віктор Дудко</i>).	790
Невмирущий Арабажин, або Два щоденника Олександра Кістяківського в одному? <u>Юлій Шелест</u>	797
Дещо про архів Івана Бутича (<i>Марія Бутич</i>)	801
Спогад про Ореста Мацюка (<i>Іван Бутич</i>)	804
Григорій Михайлович Курас (1957–2008) (<i>Олесь Федорук</i>)	807
Ромуальд Біскупський (1935–2008) (<i>Володимир Александрович</i>)	808
Олександр Леонідович Рибалко (1950–2009) (<i>Ігор Гирич</i>)	810
Юлій Володимирович Шелест (1937–2009) (<i>Ігор Гирич, Ніна Грицайло</i>)	811
Ярослав Іванович Дзира (1931–2009) (<i>Сергій Білокінь, Марія Дмитрієнко</i>)	824
Відомості про авторів	833

CONTENTS

1. ARCHEOGRAPHY, SOURCE STUDIES

<i>Yaroslav Dashkevych</i> . The Saracens as a Mysterious People of the Medieval Ukraine (Sources and Their Interpretation)	7
<i>Volodymyr Aleksandrovysh</i> . The Subjects of Art in the Kholm Chronicles of Prince Danylo Romanovych: Notes for the Reading, Understanding, and Interpretation of the Source	38
<i>Ivan Syniak</i> . The Various Types of Structure of the Documentation of the Zaporozhian Host During the New Sich Age	73
<i>Svitlana Potapenko</i> . ‘The Registers of the Cossack High Officers’ Children’ (1765–1766) as a Source for the History of the Cossack High Officers in Sloboda Ukraine	90
<i>Nadiia Myronets</i> . Volodymyr Vynnychenko’s Correspondence with Mykyta Shapoval as a Historical Source on the Life of Ukrainian Political Emigration in Europe in 1920s.	112
<i>Iryna Prelovs’ka</i> . Documentaries on the History of the Congregated Activities of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921-1930) which became the Ukrainian Orthodox Church (1930-1937): Analyze of the Reference Publications	127
<i>Ihor Marchuk</i> . Paperwork and Archiving of Documents in UPA-North	159
<i>Yurii Cherchenko</i> . Documents of Bohdan Kentrschynskij in the Archive of the Organization of Ukrainian Nationalists in Kyiv.	173
<i>Halyna Svarnyk</i> . Between Kyiv and Lviv: Correspondence of Yurii Mezhenko with Yaroslav Dashkevych (1945-1969)	191

2. CARTOGRAPHY, LIBRARY SCIENCE, AND SPHRAGISTICS

<i>Volodymyr Lenchenko</i> . The Capital of the Hetmanate of Hlukhiv According to the Maps of the 18 th Century	223
<i>Svitlana Zinchenko</i> . Historiography and Problems Associated with Cataloguing of the Covers of Old Books	241
<i>Iryna Skochyliash</i> . Church Deanery Stamps in Zhovkva Administrative Area of the Late 18 th – Early 20 th Centuries	250

3. STUDIES

<i>Natalia Starchenko</i> . The Kaptur Court of the First Interregnum through the Prism of Complaints (1572-1574)	265
<i>Anna Navrotska</i> . The Oldest Book of the Spiritual Court of the Lviv Orthodox Diocese between 1668-1674 (From the Collection of the National Museum in Lviv)	284
<i>Ihor Skochyliias</i> . The Southern Border of the Galician (Lviv) Eparchy in the 15 th to the 18 th Centuries (Historical and Geographical Aspects)	303
<i>Viktor Dudko</i> . Sources for Pavlo Hrabovsky's Article 'Mykola Havrylovych Chernyshevsky'	326
<i>Mykhailo Kovalchuk</i> . The Insurgent and Partisan Movement against the White Army on Left-Bank Ukraine (July – December 1919)	337
<i>Volodymyr Kovalchuk</i> . Ukrainian Question in the Correspondence of the Members of the Organization of Ukrainian Nationalists with Italian State Officials in the 1930s	352
<i>Vitalii Telvak</i> . Marxist Reception of Mykhailo Hrushevsky's Creative Heritage (The First Third of the 20 th Century)	365
<i>Olexii Yas'</i> . "Incomplete" Charisma. An Image of Ivan Mazepa in Oleksandr Ohloblyn's Construction of Mazepa Renaissance	398

4. SOURCE PUBLICATIONS

<i>Volodymyr Kravchenko</i> . City Hall in the Life of the Self-Governed Community in Volodymyr in the Late 16 th Century	417
<i>Iryna Zamostianyuk</i> . Testament of Lviv Architect Paulo of Rome (1618)	457
<i>Dmytro Vyrsky</i> . Royal Benefaction to the Island of Khortytsia given to Prince Iarema Vyshnevetsky (Jarema Wiśniowiecki) in 1648	467
<i>Yaroslav Fedoruk</i> . Two Letters of Archimandrite Daniel of Athens and the Greek Fedor Dmitriev to Tsar Alexei Mikhailovich in 1656.	475
<i>Rev. Yurii Mytsyk</i> . On Ivan Vyhovsky's Correspondence	511
<i>Valentyna Shandra</i> . Conscientious Court (<i>sovisny sud</i>) in Ukraine in the Late 18 th to the First Half of the 19 th Century: Structure, Court Practice and Archival Collections	532
<i>Svitlana Pan'kova, Valerii Starkov</i> . The Correspondence between Oleksa Voliansky and Mykhailo Hrushevsky (1902-1927)	555
<i>Ihor Hyrych</i> . The Conflict between Viacheslav Lypynsky and Bohdan Iaroshevsky in the Weekly Edition of "Przegląd Krajowy" (Letters of Lypynsky to Iaroshevsky (1910) and Iaroshevsky to Hrushevsky (1914))	619
<i>Inna Starovoitenko</i> . Two Letters of Viacheslav Lypynsky to Volodymyr Vynnychenko (January 1912)	664
<i>Lidiia Sukhykh</i> . Kyiv Oblast Centre of Operation and M. P. Vasylenko and V. O. Romanovsky's Participation in It's Activity.	678
<i>Andrii Feloniuk</i> . Two Letters of Omelian Pritsak to Father Roman Lukan' (1941)	688

5. REVIEW ARTICLES

<i>Myron Kapral'</i> . Originality of the Magdeburg Law in Kyiv: Some Remarks on the Margins of the New Book about Kyiv in the Late 15 th to the First Half of the 17 th Century [Natalia Bilous. Kyiv naprykintsi XV – u pershii polovyni XVII stolittia. Mis'ka vlada i samovriaduvannia. – Kyiv: Vydavnychy dim 'Kyievo-Mohylianska akademiia', 2008. – 360 p.]	697
<i>Myron Kapral'</i> . Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783 / Wyd. Andrzej Janeczek. – Poznań; Warszawa, 2005. – T. I. – LXIII + 450 p.; T. II. – 291 p. – (Edycja elektroniczna, płyta CD).	704
<i>Olena Bachynska</i> . Henealohia uktainskoi shliakhty: Posluzhni spysky pohars'koi shliakhty 1772-1781 r., 'Opisanie' nizhynskoi shliakhty 1784 r. / Upor. Ihor Sytyi. – Kyiv: Tempora, 2008. – 232 p.	710
<i>Ihor Hyrych</i> . Bogdan Gancarz. "My, szlachta ukraińska...". Zarys życia i działalności Waclawa Lipińskiego. 1882-1914. – Kraków: Arcana, 2006. – 330 p.	716
<i>Vitalii Telvak</i> . Rukopysy, dokumenty i materialy Mykhaila Hrushevskoho u fondakh Tsentralnoho derzhavnoho istorychnoho arkhivu Ukrainy u Lvovi. Kataloh / Upor. O. Martynenko; red. H. Svarnyk. – Lviv, 2005. – 219 p.	720
<i>Volodymyr Aleksandrovych</i> . Some Remarks to the Book Which Was not Written [Jerzy Motylewicz. Społeczeństwo Przemysła w XVI i XVII wieku. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – 433 p.]	725
<i>Kateryna Klymova</i> . Some Remarks of the Scholar of Archeography on the Pages of the Memoirs of Pavlo Pototsky.	745
<i>Inna Zabolotna</i> . Spetsialni istorychni dystsypliny. Dovidnyk: Navchalny posibnyk dla studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv / Red. kol. V. A. Smolii (hol. red.); I. N. Voitsekhivska, V. V. Tomazov, M. F. Dmytrienko etc. – Kyiv: Lybid', 2008. – 520 p.	767
<i>Andrii Feloniuk</i> . Andrii Grechylo. Suchasni symvoly oblastei Ukrainy. – Kyiv; Lviv, 2008. – 48 p. + VIII p.; il.	770
<i>Volodymyr Kovalchuk</i> . Ihor Marchuk. Komandyr UPA-Pivnich Dmytro Kliachkivsky-'Klym Savur'. – Rivne: Vydavets Oleh Zen', 2009. – 168 p.	774

6. MISCELLANEA

Matchmaking According to the Lviv Custom in the 17 th Century (<i>Myron Kapral'</i>)	785
The Document of 1796 about Making of Seals in the Bratslav Region (<i>Vitalii Perkun</i>)	788
Three Remarks On the Studies about Taras Shevchenko (<i>Viktor Dudko</i>)	790
Immortal Arabazhyn. Were Two Kistiakivsky's Diaries Composed in One? [<i>Yulii Shelest</i>]	797
Some Remarks on the Archive of Ivan Butych (<i>Maria Butych</i>)	801
Memoirs about Orest Matsiuk (<i>Ivan Butych</i>)	804

Hryhorii Mykhailovych Kuras (1957-2008) (<i>Oles' Fedoruk</i>)	807
Romuald Biskupski (1935-2008) (<i>Volodymyr Aleksandrovych</i>)	808
Oleksandr Ivanovych Rybalko (1950-2008) (<i>Ihor Hyrych</i>).	810
Yulii Volodymyrovych Shelest (1937-2009) (<i>Ihor Hyrych, Nina Hrytsailo</i>) . . .	811
Yaroslav Ivanovych Dzyra (1931-2009) (<i>Serhii Bilokin', Maria Dmytrienko</i>) . .	824
About the Authors	833